

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра культурології

На правах рукопису

ТІТОР ДМИТРО ІВАНОВИЧ

**ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Спеціальність: 034 «Культурологія»

Освітньо-професійна програма Культурологія

Робота на здобуття другого освітнього рівня «Магістр»

Науковий керівник:

ШОСТАК ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 6

засідання кафедри культурології

від 27 листопада 2025 р.

Завідувач кафедри

() Москвич О. Д.
(підпис) ПБ

ЛУЦЬК – 2025

Анотація

Тітор Дмитро Іванович

Особливості української ментальності в контексті розвитку національної ідентичності

У роботі досліджуються особливості української ментальності як багатовимірного соціокультурного явища, що формує світоглядні орієнтири, поведінкові моделі та культурні практики українського суспільства. Проаналізовано концептуальні підходи до вивчення ментальності в працях зарубіжних і українських дослідників; визначено основні чинники її формування та механізми історичної спадковості. Розглянуто співвідношення понять «ментальність» і «менталітет», підкреслено відсутність єдиної наукової позиції щодо їхнього розмежування.

Окреслено ключові риси української ментальності та проаналізовано, як ці риси проявляються у різні історичні періоди. Висвітлено вплив історичних подій і соціально-психологічних чинників на формування і трансформацію ментальних установок.

Зроблено висновки про те, що українська ментальність відіграє ключову роль у консолідації суспільства, збереженні культурної спадщини, розвитку громадянської свідомості та стійкості соціальних інституцій. Наголошено, що сучасні виклики — війна, соціально-політичні революції, глобалізаційні процеси, посилення інформаційного впливу та маніпуляцій — спонукають українців до переосмислення своєї ідентичності, сприяють зростанню солідарності, розвитку взаємодопомоги та активізації громадянської участі.

Ключові слова: *українська ментальність, національний характер, архетипи, колективна пам'ять, національна ідентичність, ціннісні орієнтації.*

Abstract

Titor Dmytro Ivanovych

Peculiarities of the Ukrainian Mentality in the Context of National Identity Development

The paper examines the peculiarities of Ukrainian mentality as a multidimensional sociocultural phenomenon that shapes the worldview, behavioral patterns, and cultural practices of Ukrainian society. It analyzes conceptual approaches to the study of mentality in the works of foreign and Ukrainian researchers, identifying the main factors of its formation and the mechanisms of historical inheritance. It examines the relationship between the concepts of “mentality” and “mental outlook,” emphasizing the lack of a unified scientific position on their distinction.

The key features of Ukrainian mentality are outlined and analyzed in terms of how these features manifest themselves in different historical periods. The influence of historical events and socio-psychological factors on the formation and transformation of mental attitudes is highlighted.

Conclusions were drawn that the Ukrainian mentality plays a key role in society’s consolidation, cultural heritage preservation, civic awareness development, and ensuring the stability of social institutions. It was emphasized that such contemporary challenges as war, socio-political revolutions, globalization processes, increased informational influence, and manipulation are prompting Ukrainians to rethink their identity, promoting solidarity, mutual assistance, and increased civic participation.

Keywords: *Ukrainian mentality, national character, archetypes, collective memory, national identity, value orientations.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Поняття і сутність ментальності.....	7
1.2. Дослідження ментальності в працях вітчизняних дослідників.....	10
РОЗДІЛ 2. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ	
2.1. Архетипи світогляду давніх слов'ян	14
2.2. Порівняльний аналіз «середньовічноєвропейського» та «києворуського» сприйняття світу.....	18
2.3. Формування українського національного характеру: історичні, соціальні та культурні чинники.....	24
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ НОВИХ РИС УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ	
3.1. Сучасний вимір української ментальності.....	33
3.2. Трансформаційні процеси та візії майбутнього української ментальності.....	41
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. У наш час проблема ментальності привертає дедалі більшу увагу дослідників із різних галузей: культурології, соціології, філософії, психології, історії, політології тощо. Актуальність цього питання зумовлена постійним процесом самоусвідомлення людиною себе як суб'єкта духовної діяльності та необхідністю самоствердження і самовираження нації в контексті історико-культурної еволюції людства. У науковій літературі зміст поняття «менталітет» залишається недостатньо конкретизованим, немає чіткого уявлення про те, що таке національний менталітет. Дослідження характерних рис українського народу, глибинний аналіз архетипних структур ментальності дають змогу осмислити фундаментальні основи національного світогляду, витоки його ідентичності та відповісти на питання – хто ми є як народ. Феномен ментальності виступає своєрідним культурним підґрунтям для стрімких і динамічних трансформацій соціального й індивідуального буття. У зв'язку з цим вивчення власної ментальності є важливим для формування стратегії збереження національної культури та соціальної стабільності в майбутньому.

Наукова новизна. Уперше здійснено комплексне дослідження трансформацій української ментальності в умовах сучасних викликів – глобалізаційних процесів, війни, посилення інформаційного впливу та маніпуляцій. Отримала подальший розвиток проблема визначення поняття «ментальність» як багатовимірної категорії, що включає ціннісні орієнтації, поведінкові моделі та культурні архетипи.

Мета дослідження: визначити основні риси української ментальності та проаналізувати їхній вплив на розвиток національної ідентичності українців.

Для реалізації мети магістерської роботи в дослідженні поставлені наступні завдання:

- розкрити сутність і зміст поняття «ментальність», окреслити його еволюцію в науковому дискурсі та визначити ключові підходи до його трактування;
- дослідити історичні, соціокультурні та світоглядні чинники, що зумовили формування характерних рис українського народу;
- визначити вплив сучасних соціокультурних процесів на українську ментальність та з'ясувати як ці процеси трансформують усталені архетипи й цінності;
- окреслити можливі сценарії майбутнього розвитку ментальності українського народу в умовах сучасних викликів;
- узагальнити результати дослідження.

Об'єктом дослідження є українська ментальність.

Предмет дослідження: характерні риси ментальності українського народу та їх вплив на розвиток національної ідентичності.

Методи дослідження. У ході дослідження використано низку наукових методів: аналітичний, історичний, порівняльний, аналітичний, узагальнення. Метод аналізу використовувався для доведення зумовленості ментального феномену українського народу особливостями функціонування свідомості й мислення. Застосування історичного методу обґрунтовано розглядом проблеми ідентичності (особистісної, соціальної, культурної) як цілісного явища, зважаючи на вплив соціокультурних чинників; також необхідністю детальнішого вивчення генези поглядів на ментальність українського народу у дослідженнях вітчизняних дослідників. Порівняльний метод дав можливість зіставити ментальні риси українців з рисами інших європейських народів та виявити спільні ознаки й відмінності між ними. Метод узагальнення було використано для систематизації опрацьованого емпіричного та теоретичного матеріалу, а також для формулювання висновків у власному дослідженні.

Матеріал дослідження. Джерелами інформації, які використовувалися при написанні роботи були книги, веб-сайти, наукові статті, монографії.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть використовуватись в багатьох галузях теоретичної й практичної культурології, в органах місцевого самоврядування і державної влади при здійсненні гуманітарної політики.

Апробація результатів та публікації. Основні положення та результати дослідження були апробовані у процесі участі в наукових заходах та відображені в публікаціях:

- Стаття «Освітньо-виховний потенціал української народної вишивки в контексті формування етнічної свідомості молоді» у науковому журналі «Методологічні та методичні проблеми викладання у сучасному освітньому процесі»: матеріали доп. (ст., тез) учасників/учасниць XIV наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 06 берез. 2025). Луцьк : КЗВО «Луцький педагогічний коледж», 2025. С. 165–167.

- Тези «Декоративно-ужиткове мистецтво як засіб формування національної ідентичності молоді» у науковому журналі «Культурно-мистецькі практики і процеси в дискурсі сучасного наукового діалогу» : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20-21 берез. 2025 р.) / КНУКіМ. Київ : КНУКіМ, 2025. С. 180-183.

- Стаття «Світоглядно-ментальні особливості традиційної української вишивки» у науковому журналі «Fine Art and Culture Studies». Квітень, 2025. Вип. № 1. С. 446–451.

- Тези «Морально-етичні і соціокультурні особливості української ментальності» у науковому журналі «Актуальні проблеми розвитку українського та зарубіжного мистецтв: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти» : матеріали X Міжнарод. наук.-практ.конф. (с. Світязь, Шацький р-н, Волин. обл., 23-25 трав. 2025 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 49–52.

- Стаття «Особливості та проблеми розвитку української ментальності та культури» у науковому журналі «Поєднати минуле, сучасне й майбутнє: краєзнавство на захисті історико-культурної спадщини України»:

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 лист. 2025). Київ: *Національна історична бібліотека України*, 2025. С. 154-159.

Структура роботи визначена метою і завданнями дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Список використаних джерел становить 58 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття і сутність ментальності.

«Ментальність — це поняття, яке описує особливий спосіб мислення, звичок та уявлення людей. Це те, що ми відчуваємо, але не завжди усвідомлюємо» [45, с. 154]. Ментальність включає уявлення про те, як ми бачимо світ, як спілкуємося, які у нас звички та переконання. «Мала енциклопедія етнодержавознавства» визначає ментальність як «загальне психологічне оснащення представників тієї чи іншої культури, яке дає можливість хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світосприйняття. Воно і визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [26, с. 87]. «Мова йде про те, що представники певної спільноти мають подібні світоглядні уявлення та моделі поведінки, у яких простежуються закономірності, обумовлені спільністю їхніх життєвих позицій» [45, с. 154].

Поняття «ментальність» одним з перших використовував американський філософ Р. В. Емерсон, який прагнув пов'язати метафізичні та психологічні проблеми суспільних настроїв. Також ідея колективної ментальності з'явилася у книзі «Демократія в Америці» (1835) французького політичного діяча Алексіса де Токвіля. Досліджуючи суспільну свідомість США, автор висвітлив звички, забобони й омани, властиві американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер [41, с. 9]. Термін «ментальність» ввів у науковий обіг французький етнолог і соціоантрополог Люсьєн Леві-Брюль, який досліджував мислення та «колективні уявлення» так званих примітивних народів. Учений вважав, що для ментальності характерна непоясненність за допомогою звичайної логіки, «містичність» і тісний зв'язок

населення до спільних вірувань. Він одним із перших наголосив на складності спроб зрозуміти колективне життя безписемних культур крізь призму сучасних понять.

Французькі учені, що належали до школи «Анналів» орієнтувалися на виявлення основоположних й стійких структур свідомості, які, на їхню думку, визначали стрижень історичного розвитку. Один із засновників школи Люсьєн Февр стверджував, що завдання історика полягає не стільки у тому, щоб відтворити об'єктивний світ минулого, скільки відновити суб'єктивні оцінки людей досліджуваної епохи ними навколишнього світу з усіма важливими для них реальностями, включно з богами та демонами [17; с. 9]. Його соратник Марк Блок акцентував на необхідності дослідження способів світосприйняття, звичок свідомості які були властиві людям певної епохи, які вони застосовували ними несвідомо, не думаючи про них. Слід зауважити, що єдиного загальноприйнятого визначення поняття «ментальність» не існує. У французькому філософському словнику дається таке визначення цього поняття: «Менталітет це сукупність розумових установок, звичок мислення, фундаментальних вірувань індивіда» [13; с. 66].

Проблему ментальності розглянув також і О. Шпенглер. На його думку, існують «культурні організми» у трансцендентній життєвій сфері, в якій зароджується «душа культури». Життя діє через унікальну душу певної культури, надаючи душевним можливостям форму [30; с. 74].

Зігмунд Фрейд, довів, що серед двох сфер спільних для ментальності - свідомої й підсвідомої, визначальною є підсвідома. Одні люди суворо дотримуються власних життєвих принципів, проте дуже часто не здатні об'єктивно оцінити себе та свою поведінку. Інші взагалі не замислюються над цим, не мають чіткого напрямку, поводяться інтуїтивно, і тому роблять багато кроків у «нікуди». Але ж можна рухатися не наосліп, а усвідомлено, ввімкнути, так би мовити, ліхтарик. За Фрейдом, щоби усвідомити якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, тобто втілити в словесну оболонку.

Концепція групового менталітету (колективного підсвідомого) здобула визнання завдяки роботам швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. Згідно з Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя індивіда, але для виникнення колективного несвідомого одного життя недостатньо. Колективне підсвідоме являє собою своєрідні інстинкти, що складаються з архетипів, які виникають з глибин психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються з покоління в покоління. «Архетипи, чия найглибша природа недосяжна досвіду, є осадом психічної діяльності всієї лінії пращурів, мільйон разів повтореним накопиченим досвідом органічного життя взагалі. У цих архетипах, таким чином, втілено весь досвід, який мав місце на цій планеті з первісних часів, писав Юнг. - Архетипи, як русла рік, висихають, коли вода залишає їх. Але вони можуть наповнитися знову вируючим повноводним потоком» [41; с. 8]. Юнг зазначав, що архетипи проявляються незалежно від нашої волі чи свідомості. Людина перебуває під їхнім стихійним і спонтанним впливом. Сучасна людина, прагматик і логік, далека від усвідомлення того, наскільки нею керують ірраціональні сили. Вона підвладна їм не менше, ніж первісна людина, яка, на відміну від нас, розуміла, що перебуває в царстві потойбічних впливів. Архетипи проявляються завжди і скрізь, але стають особливо помітними в моменти криз: під час війн, революцій та лихоліть.

Менталітет — це не особливий національний логос і не апріорна система цінностей, а соціально-психологічний стан суб'єкта - етносу нації чи її громадян, що втілює в собі результати тривалого впливу історичних природно-географічних, етнічних і соціально-економічних умов життя суб'єкта менталітету. Історично складаючись і формуючись, впродовж конкретного історичного періоду, менталітет постає як сукупність соціально-психологічних рис, що зумовлюють типові поведінкові реакції певної спільноти, які є певною цілісністю, що виявляється у всіх сферах життєдіяльності народу та його громадян. Отже, менталітет можна розглядати як «поведінковий код», закладений у глибинах психіки й визначає соціально-психологічний стан

суб'єкта. Це та органічна цілісність соціально-психологічних якостей і рис, властивих певному народові, що обумовлює характерну реакцію саме для цього суб'єкта менталітету на зміни навколишніх умов [53; с. 14].

«За своєю структурою менталітет включає дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють спонтанно, поза свідомим рівнем, подібно до емоційно-психологічного коду, що викликає у суб'єкта менталітету саме такі, а не інші реакції на зовнішні чинники. Це колективне підсвідоме являє собою систему світоглядно-психологічних установок, що з часом перетворилися у звички, принципи, традиції та стереотипи поведінки. Тому, аналізуючи менталітет нації, спільноти, ми звертаємося до складного культурно-психологічного механізму, пов'язаного багатовіковою культурою народу та усталеними способами реагування на зовнішні обставини, що визначають поведінку нації та її громадян» [45, с. 154].

1.2. Дослідження ментальності в працях вітчизняних дослідників.

Поняття ментальності належить до складних і багатовимірних категорій гуманітарного знання. Цю складність добре ілюструє праця «Проблеми теорії ментальності», яку випустив київський Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди у 2006 р. за редакцією академіка Мирослава Поповича. У ній йдеться передовсім, про особливості філософського тлумачення ментальності. Водночас для «повсякденного» вживання цього поняття цілком достатньо спрощених дефініцій, які, однак, залишаються відносними. [8; с. 13]. В. Храмова у книжці «Українська душа» пропонує наступне визначення цього терміну: «Ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [30; с. 74].

І. Грабовська зауважує, що аналогом терміна «ментальність» у вітчизняній традиції, зокрема у діаспорних історико-філософських школах, є поняття «національної вдачі». Такий підхід до тлумачення ментальності нині поділяють багато українських дослідників. Професор Українського інституту громадянства в Празі Н. Я. Григоріїв у праці «Українська національна вдача» визначає її як спільне, «що є у всіх, що їх об'єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства – є тим, чим народи відрізняються один від другого» [11; с. 59]. Іван Франко, стверджував, що національну самобутність кожної літератури формують «її питомий національний характер, її оригінальні прикмети, основні особливості її народного гумору і народного пафосу, властивість її вислову, літературного стилю, поетичної техніки. Тільки той письменник може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих питаннях, що ворушать її душею, та zarazом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі» [28; с. 7].

Автор статті про ментальність К. Ю. Галушко, що розміщена в «Енциклопедії історії України», пропонує наступну дефініцію: «Ментальність – це сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навиків свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої чи іншої культурної спільноти» [20; с. 97]. Дослідник вважає, що ментальність не є сталою та може змінюватися впродовж певного часу, однак такі зміни незначні, малопомітні й відбуваються повільно. Ментальні формоутворення обов'язково притаманні конкретній спільноті, наприклад етносу чи народу, й ними опосередковується ставлення цієї спільноти до світу загалом і найближчого оточення. Автори українського філософського енциклопедичного словника пов'язують поняття ментальності з духовністю, адже латинське «mens» означає зв'язок із духовним. Вони розглядають ментальність як спосіб мислення, духовну налаштованість або установку індивіда чи соціальної групи (етносу, професійного або соціального прошарку) щодо світу. У матеріалах Української Вікіпедії, поняття ментальності

тракується, як спосіб сприйняття і осмислення світу, що властивий певній спільноті та виражається в її соціокультурних феноменах. Ментальність визначається системою архетипів та стереотипами культури цієї спільноти.

Відомий український історик О. Бойко в «Енциклопедії сучасної України» визначає національний менталітет як «глибинні психічні структури, що історично та соціально вкорінені у свідомості, колективній пам'яті та поведінці багатьох поколінь людей. Національний менталітет базується на системі поглядів, ідеалів, інтересів, традицій, оцінок, соціальних установок та норм, в основу яких покладено синтез реальних суспільних потреб, досвіду, архетипів колективного несвідомого, й чітко проявляється в типовій поведінці носіїв через стереотипи сприйняття, реакції і поведінки» [28; с. 321]. Психолог О. Бондаренко стверджує, що ментальність є структурою, що складається історично, яка має властиву саме їй ментальну структуру. Ця ментальна структура відображає взаємопроникнення та тісний взаємозв'язок суспільних явищ, що в соціальних науках означаються такими поняттями, як національна психологія, національна вдача, національні архетипи, національний характер, народна пам'ять, національна ідея, національна мрія тощо.

«Саме ментальність дає можливість відкрити у більшості випадків приховану історію нації, що полягає насамперед у манері розуміти двозначні речі, які для когось мають лише одне і тільки одне значення. Етнічна культура, відтворює етнічні уявлення про рівень розвитку даної спільноти, про позитивні якості і недоліки, головні елементи духовного життя, місце традицій і новаторства», – зазначає у своїй праці В. Гаврилюк [39; с. 4]. Національний менталітет займає важливу роль у суспільному розвитку, проте тривалий час він залишався поза науковою увагою, оскільки він глибоко вкорінений в підсвідомому, а імпульси, які він посиляє народу чи окремій людині слабо усвідомлювані. Спільний менталітет забезпечує єдність й інтеграції етносу, сприяє усвідомленню у кожного індивіда власного місця у соціумі.

У вітчизняній літературі терміни «ментальність» і «менталітет» зазвичай використовуються як синоніми. Однак існують аргументи й на користь позиції

представників які розмежовують ці поняття. Вони вважають, що поняття «менталітет» стосується світобачення окремої людини, тоді як поняття «ментальність» — механізм і принцип організації мислення певної сукупності людей, соціальних груп, народу [30; с. 7]. Так у книзі «Проблеми теорії ментальності» термін «менталітет» вживається, коли йдеться про окремого індивіда, що знаходиться у певному природному та культурно-соціальному оточенні. Своєю чергою, поняття «ментальність» застосовується для означення спільних світоглядних позицій і поведінкових засад певної спільноти. Дослідник С. Скуріхін зауважує, що існує й інше бачення співвідношення понять «менталітет» і «ментальність» По-перше, «менталітет» первинний, тоді як «ментальність» є вторинно категорією, похідною від першого поняття, і по-друге, «менталітет» абстрактний, він має теоретичну значущість, а «ментальність» виступає як ознака, характерна для реально існуючого, конкретного носія, вона «персоніфікована» [18; с. 5].

Як слушно зауважає філософ Леонід Шкляр, поява в українському лексиконі понять менталітет та ментальність є закономірним наслідком актуалізації потреби самовизначення. Це є етапом самоусвідомлення нації, її самоствердження. Слід додати те, що гуманітарні та суспільні науки, отримавши великий поштовх до розвитку, відкривають сьогодні нові, досі не вивчені явища духовного життя та діяльності суспільства, нації, людства взагалі. Це також пов'язано із якісно новим підходом до осмислення нашого минулого, теперішнього і майбутнього.

РОЗДІЛ 2

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

2. 1. Архетипи світогляду давніх слов'ян.

Щоб глибше зрозуміти архетипи української ментальності, необхідно звернутися до історії народів, які здавна проживали на території України та формували її культурні й духовні основи. Спільність народів, з яких складалося корінне населення території України, строката й різноманітна. Однак останні півтори тисячі років провідна роль належала слов'янам. Формування давньослов'янського менталітету залежало від регіонів: на Сході мали вплив скіфи й сармати, на Заході – германці, на Півночі – балти, а на Півдні – греки. Усі вони наклали відбиток на ментальність наших предків [41; с. 83].

Слов'янам були властиві всі типові чесноти й вади варварів. Прокопій Кесарійський описував слов'ян як витривалих, загартованих і волелюбних людей. Слов'яни могли легко переносити спеку, холод і дощ. Коли врожайність знижувалася, вони змінювали місце проживання, переселяючись на сусідні землі. Життя у відкритому полі, необхідність постійно освоювати нові, підвладні всім вітрам і варварам території свідчать про таку їхню рису, як сміливість. Навряд боягузи могли раз за разом робити походи на Візантію? А ось те, про що пише Маврикій, — ніщо інше, як кмітливість і хитрість: «У разі небезпеки вони поринають із головою в глибочінь води, тримаючи в роті довгі порожні всередині стовбурці очерету» [41; с. 98]. У хроніках зазначається, що слов'яни не бажали служити або підкорятися будь-кому й не поступалися своїми поглядами навіть перед думкою більшості, що призводило до кривавих сутичок. Також згадувалися і їхня чесність, незлобивість, непідступність і доброзичливе ставлення до чужинців.

Слов'янам була притаманна рідкісна в ті часи риса — доброта. Геродот писав, що мешканці лісостепу на північ від Чорного моря завжди готові були прихистити сусідів. Для гостя або мандрівника слов'янин міг пожертвувати всім, що було у його домі. Піклування про хворих, старих і немічних вважалося священним обов'язком. Мандрівники та хроністи Маврикій Стратег, Адам Бременський, Ібн Русте, Ібн Фадлан, відвідавши землі східних слов'ян, писали, що вони щирі, милосердні, справедливі та дуже гостинні [52; с. 119]. Ймовірно, це пов'язане з тим, що форми допомоги в слов'янських общинах склалися під впливом язичницьких уявлень, спільного землеволодіння й особливостей родинно-побутових відносин.

У своїй праці «Ідеї філософії історії людства» (ч. 1, кн. XVI, розділ IV) німецький філософ та богослов Й. Г. Гердер охарактеризував слов'ян як народ, що схильний до мирного, сільського життя, який цінує свободу, але не прагне завоювань. На його думку, слов'яни — це люди лагідні, слухняні, покірні, що відчують відразу до насильства, грабунку та розбою. Вони погоджуються платити данину заради збереження спокою і можливості жити на своїй землі [31; с. 265]. Погляди Гердера підтримував В. Суровецький, який у тому ж ключі описував слов'ян як смиренний і миролюбний народ, глибоко прив'язаний до землеробської праці. Він наголошував, що у давніх слов'ян не існувало соціальної ієрархії у звичному для Європи розумінні — не було ні царів, ні князів, ні суспільної різниці між громадянами. Народні збори виступали основною формою колективного волевиявлення, де кожен господар мав право голосу при виборі керівників і прийнятті законів.

Сьомий розділ першої частини монографії Гердера присвячений доказам того, що слов'яни це не пасивні народи, яких ображають сусіди і які погоджуються платити данину завойовникам. Джерелами цих доказів стають письмові відомості грецьких, німецьких та арабських авторів про чисельні війни слов'ян з Візантійською імперією. У цих війнах слов'яни виступають як хоробрі, жорстокі, безжальні воїни. Вони силою зброї завойовують інші території та намагаються підкорити сусідні народи. Потяг до музики,

гостинність слов'ян це риси, які не заперечують їхньої войовничості. Крім того, риси слов'янського характеру визначаються насамперед тим, на якій стадії суспільного розвитку вони знаходяться [25; с. 16].

Критикуючи такі погляди, І. Собєстіанський доводив, що слов'яни, як і інші народи, проходили спільні етапи соціального розвитку. Існування у них племінних князівств, де влада передавалася у спадок, заперечує тезу про бездержавність. До появи варягів у полян князував рід Києвичів, свої княжіння й роди були і в інших слов'янських племен. Якщо слов'янські племена і не об'єдналися у велику і централізовану державу, то це було лише справою часу. У слов'ян, як і в інших народів, існувало рабство. Вони захоплювали полонених і продавали їх як рабів. Існувало також боргове рабство. Поводилися з рабами відповідним чином, навіть приносили їх у жертву язичницьким богам. Однак І. Собєстіанський писав, що в умовах общинної рівноправності не може йти мова про рабство. Сьогодні більшість дослідників не заперечують факт існування у слов'ян рабства, проте відзначається його патріархальний, а не класичний характер.

Важливим у давньослов'янському менталітеті був архетип родини. Кожен слов'янин добре знав, до якого він належить роду чи племені, де його коріння. Запереченням рівноправності та повної ідилії у суспільному житті давніх слов'ян, слугувала структура сімейних відносин. Вони не мали ознак «республіки» як це було в Європі. Сімейні відносини ґрунтувалися не на засадах рівності та братства, а на принципі підпорядкування слабкішого сильнішим. Жінка не займала рівноправного становища з чоловіком, як і діти, яких часом прирівнювали до становища рабів. У сімейному побуті чоловік мав беззаперечну владу над іншими членами родини [58; с. 172].

Слов'яни вирізнялися життєрадісним і темпераментним характером. Вони надавали великого значення співам, музиці та танцям, що виступали не лише формою дозвілля, а й сприяло збереженню єдності спільноти. Ця веселість, співучість допомагала легко сприймати труднощі. Особливе місце у світогляді слов'ян займало сакралізоване ставлення до природи. Вони сприймали довкілля

як живу, одухотворену систему, де кожен природний елемент мав власного духа чи покровителя. Вони вірили, що ліс – це домівка лісовиків, а у воді живуть русалки. Дід Домовий був для племені уособленням духу предків [24; с. 40]. Життя у тісному зв'язку з природою сприяло виробленню споглядально-поетичного світовідчуття, чутливості до краси довкілля. Водночас праця на землі виховувала витривалість, працелюбність і терпіння.

Візантійські автори нерідко описували слов'ян як неохайних і недбалих, проте це може бути не стільки проявом байдужості до чистоти, скільки проявом невибагливості та пристосованості до складних умов. Слов'яни часто були змушені переселятися на нові території. Не встигли як облаштуватись на новому місці й знову вирушали в дорогу. Багато справ робилося поспіхом і абияк. Це породило звичку почати що-небудь, але не довести справу до кінця. Однак в умовах хутірського життя кожному господареві доводилося бути й теслею, і столяром і пекарем, а це вже свідчить про таку рису як універсальність. Слов'янам була властива повільність, адже «справи вони вирішували неспішно, і їжу готували без поспіху, і бойової кінноти в них не було. На чотири тисячі років вони відстали в розвитку писемності, майже останніми прийняли християнство» [41; с. 89].

Автор книги «Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність» О. Стражний головними рисами слов'янського менталітету вважає «залежність від землі, любов до природи, повага до духів, миролюбство, доброта, оптимізм, сімейність, кмітливість, хитрість, волелюбність, неприязне ставлення до влади, а разом з тим: неохайність, безладність, повільність, непослідовність» [41; с. 92].

Для них типовими були такі якості, як непослідовність «вони були вкрай підступними й ненадійними» в дотриманні домовленостей» і безтурботність «вступаючи в битву, панцирів вони ніколи не одягали». Слов'яни й порядку не цінували. А де немає порядку, там недоладність і робиться все хтозна-як: у бою не знають правильного строю. Не лише в бою, але й у житті не знали слов'яни «правильного строю». А може, життя у строю, та ще й у «правильному», то й не

життя зовсім? На це питання кожен відповідає по-своєму. Однак важко не заперечити, що покора бідності, яка була частиною світогляду слов'ян, несе мало позитиву [41; с. 107].

Навіть у часи Київської Русі побут залишався скромним: меблі й посуд були простими, а княжі палати не вирізнялися європейською розкішшю. Ця невибагливість частково пояснюється православним світоглядом, у якому турбота про побут не є пріоритетною. Утім, історія показує й інший бік. Якщо порівняти землянки давньогрецьких переселенців із житлами місцевих «варварів», останні малий кращий вигляд. Це може свідчити про вплив Трипільської цивілізації, яка створила умови для комфортного побуту. Хліборобське господарство формувало прагнення до порядку й зручності, що можна побачити й сьогодні на багатьох українських подвір'ях. Предки українців вміли будувати будинки з вікнами та дверима, виробляти прикраси. Займаючись скотарством і бджільництвом, слов'яни навчилися добувати й варити мед, готувати сир [15; с. 144].

Загальні характеристики слов'ян, які дають автори VI-VII ст., вказують на самобутність слов'янського світу, наявність культури певного рівня розвитку. Все це спростовує твердження тих, хто прагне довести начебто культурний процес на слов'янських землях розпочався лише завдяки посередництву Заходу й перенесенню цінностей західної цивілізації на Схід.

2.2. Порівняльний аналіз «середньовічноєвропейського» та «києворуського» сприйняття світу.

Середньовічна Європа формувалася під значним впливом Західної Римської імперії, яка наслідувала традиції античного Риму. Тут домінували римські закони, звичаї та латинська мова. Київська Русь ж успадковує надбання так званого «Сходу» — у тому специфічному значенні, яке зберігалось приблизно до XVI століття. Вона розвивається під впливом Візантії, спадкоємниці античної грецької цивілізації, що зумовило певну схожість

ментальності її населення з ментальністю еллінів. Хоча Візантія успадкувала чимало елементів культури своїх азійських сусідів, у юридичному, соціально-економічному та загальнокультурному вимірах вона значною мірою продовжувала традиції античного Риму — навіть більшою мірою, ніж Західна Європа тієї доби.

Як і середньовічна Європа, Київська Русь являла собою систему автономних «світів» міст, сільських громад і церкви. За своїм соціальним характером це була полісна, міська культура, в якій більш-менш стійка структура взаємовідносин існувала між містами, а не князівськими адміністраціями. Київ був столицею єдиної держави тільки на перших порах, коли влада Київського великого князя збігалася з батьківською владою над іншими князями. З часом авторитет Київського князя та його двора був традиційним та ідеологічним, що не спирався на військово-адміністративну силу, як і зверхність «градів» над «пригородами» (містами над колоніями). Система підпорядкування, союзності та традиційної ворожості міст і регіонів була більш стабільною, ніж не довготривалі угоди між князями. В цій системі вся неозора, майже не пов'язана шляхами сполучення територія тяжіє до двох етнокультурних центрів: на півдні до Києва, на півночі – до Новгороду [31; с. 296].

В Європі родючих земель було обмаль, а деякі придатні землі для ведення сільського господарства через прохолодний клімат та рясні дощі не давали хорошого врожаю. Тому голод в ті часи був звичним явищем, а повені забирали життя тисячі людей. Сумлінне ставлення до праці – одна зі стійких рис світогляду середньовічного європейця. Тут вірили в те що, чим людина більше працювала, тим більше мала шансів розбагатіти. Європеєць змушений був добувати собі хліб і боротися з суворим ландшафтом, перетворюючи його на плодovitі землі, щоб вижити. Католицька церква долучилась до пропаганди праці стверджуючи, що людина, яка працює, причетна до діянь самого Творця [41; с. 126]. А от у Київській Русі людина жила серед родючої та багатой всякими благами землі. Тому так склалося, що в Європі праця була умовою

виживання та однією з головних римських цінностей, тоді як на Україні-Русі людина віддавала перевагу візантійсько-грецькому прохолодному ставленню до праці – без поспіху і з певною байдужістю, адже вижити можна було й не докладючи надмірних зусиль.

І на Русі, і в Європі індивід залишався «непомітним» і належав суспільству. За умови економічної нестабільності й частих навал ворогів середньовічний європеєць міг почувати себе відносно захищеним тільки в спільноті людей – місті, цеху, ордені. Однак якщо в Європі навіть король залишався безликим, то на Русі влада ототожнювалася з конкретним правителем з усіма його чеснотами й вадами. Тому, хто правив не суперечили, адже перечити королю чи єпископам – усе одно, що перечити богу, «від імені якого» вони правлять. Ніхто не насмівлювався сказати слово проти феодала, судді чи глави родини. Руси могли запросити на престол того правителя, який їх більше влаштовував. В Європі як такого поняття свободи не існувало. Вона завжди була конкретна: чи то від магната, чи від державного податку. Волелюбний характер мешканців Київської Русі виявився у їхній здатності позбутися ярма печенігів, половців і хозар, а постійна недовіра до влади зумовила утворення інституту місцевої влади - віча.

Від античного Риму Європі дісталася традиція суворого дотримання законів й правил, а також повага до приватної власності. Порядок – один з основних елементів ментальності європейців. Ті, хто його порушував, проголошувалися поза суспільством. Вважалося, що злочинець, руйнуючи створений Богом устрій, тим самим кривдить самого Бога. А це загрожує епідеміями, катастрофами, війнами від яких постраждають й усі інші. Тому схопити й знищити правопорушника означало вберегтися від кар Божої; протизаконні вчинки розглядалися в суді не тільки за заявою потерпілого, але й без неї, заради викорінення самого зла. У давньоруській свідомості ставлення до порушення законів було більш толерантним. Часто вважалося, що злочинець це якийсь напівромантичний персонаж, що повстав проти влади й умовностей буття [52; с. 118].

У середньовічній Європі і в Русі родина була центром суспільного життя. В Європі чоловік традиційно виступав главою сім'ї, тоді як жінка займала підлегле становище. Їх було виключено з політичної, правової та адміністративної діяльності. Влада чоловіка була необмеженою. Натомість на Русі нерідко траплялося навпаки. Часто жінки були включені у майнові, адміністративні й правові відносини.

Мешканцям Київської Русі була не властива «європейська» холодність, ворожість до сусідів і жорстокість до чужинців. Руси до чужоземців і навіть до рабів ставилися добре. Товариські й невибагливі у побуті, жителі Київської Русі були людьми веселими та переконаними оптимістами. Людинолюбство — риса, не притаманна європейцю середньовіччя. І яким би м'якосердим не був русич, він залишався усе-таки людиною свого часу, відстоював своє місце під сонцем. Однак агресивним його навряд можна назвати. У центрі давньоруської культурної самосвідомості знаходиться не переможець, а жертва: першими святими Древньої Русі стали «невинно убієнні» Борис і Гліб, уся заслуга яких полягала лише в тому, що вони не противилися власній смерті. Для європейця «дім» був територією, на яку ніхто не мав права зайти без попереднього запрошення. В їхніх стосунках переважали жорстокість, прагматичність, необхідність дотримуватися дистанції. Чужинця вбачали як загрозу: чим сильніше він відрізнявся від європейця, тим він менш зрозумілий, а тому і небезпечний. Проте, невеликі відстані й спільна релігія сприяли, тому що мешканці різних європейських регіонів підтримували постійні контакти та створили більш-менш єдиний культурний і ментальний простір [41; с. 137].

Хоч у сільській місцевості середньовічної Європи зберігалися залишки язичницьких дохристиянських вірувань, однак вони не йдуть у жодне порівняння з двовір'ям на Русі. Православ'я не змогло, а може й не прагнуло цілковито викорінити язичницьке коріння свого народу, позбавити його веселих свят та шани до духів природи. Церква скоріше робила вигляд, що бореться з чаклунами, віщунами та цілителями, тоді як у Європі подібні явища просто зникли під впливом жорстокої політики церкви та інквізиції.

Мислення середньовічного європейця того часу не відзначалося легкістю й вільнодумством, а загальний культурний рівень населення залишався низьким. Замкненість європейського суспільства протиставлялася відкритості, гостинності й щедрості русів [41; с. 139]. Такі добре відомі європейські риси як педантизм, раціоналізм, ощадливість контрастували зі щирістю і співпереживанням мешканців Київської Русі. Однак у внутрішньо замкненого європейця від римської античності лишилася дуже корисна риса: звичка сподіватися на самого себе, а не на Бога чи короля.

Спільною рисою як для європейських лицарів, так і для київських дружинників була хоробрість, відважність. Вони не боялися смерті в бою, адже вона гарантувала і славу й райське життя на небі. У військових походах руси не раз доводили те, що вони є хоробрими і сильними, а прикладів їхньої кмітливості можна навести скільки завгодно.

З утвердженням християнства основним об'єктивним змістом європейської історії став тривалий і складний процес формування християнської цивілізації, який відбувався через синтез християнства й античності. Спершу гола християнська схема, високовалентна, тобто здатна асимілювати культурний матеріал, але повністю протиставлена античності, зі становленням нового суспільства притягує елементи античної культури [2, с. 186]. Засвоюючи їх, християнство поступово відходило від образу секти і все більше перетворювалося на цілісний культурний космос. Сталося так, що історія реалізувала цей процес двома напрямками, що відповідало двом стратегіям синтезу християнства з античністю.

На Заході античне суспільство повністю занепадає: культурний матеріал античності руйнується і розпадається на найдрібніші елементи. Римська література розпадається на синтаксичні одиниці, римська архітектура розпадається на ордери, а римське право зводиться до окремих постулатів. Атомізованими стають освіта й школа. Античність, розкладена на простіші матриці культури, тоне в хаосі варварської свідомості [7, с. 51]. Такою є реальність так званих "темних століть" (V-VIII ст.). Відтак кожні сто років

спостерігається маленький "ренесанс" Каролінзький, Оттоновський, Фрідріхівський тощо, тобто цілеспрямований напрямок до побудови християнської цивілізації через якісне перегрупування елементів античності. Кожен із цих "ренесансів" спрямований на освоєння нового матеріалу і підіймається на все вищий рівень.

Інша картина спостерігається на Сході. Це було зумовлено кількома чинниками. Передусім тим, що Візантійська імперія не впала під натиском варварів, тож традиція пізньої античності тут не була перервана. Якщо римський етнос зник, розчинившись у варварських хвилях, то грецький етнос, отримавши новий пасіонарний імпульс на початку нової ери та взаємодіючи зі слов'янами, зумів поєднати дві епохи. Крім того, Візантія розташовувалася в регіоні, який протягом тисячоліть входив до орбіти стародавньосхідного цивілізаційного процесу. Народи, що формували її культуру, були у великій мірі спадкоємцями стародавніх азійських цивілізацій. Вони внесли у візантійський культурний синтез архаїчну ментальність і ідею обожнення влади. У Європі від доби раннього середньовіччя до початку Відродження античність себе майже вичерпала. Але в Київській Русі вона продовжила розвиватись зі своєю особливою ментальністю.

Схід узяв від християнства й античності далеко не найкращі риси. Від Риму імперську свідомість, сваволю і деспотизм, гедонізм. Від християнства аскетизм, нетерпимість, а також акцентування на відчутті початкової гріховності людського роду й окремої людини, які досить швидко трансформувалися в ідею соціальної провини, тобто початкової провини кожного перед лицем владної ієрархії. Цивілізаційний синтез на Заході й на Сході по-різному задає історичні долі особистості. На Заході в ході переосмислення традицій римського права складається жорстка, корпоративна суспільна система, в якій кожен член суспільства через належність до певної корпорації знаходить сукупність законних, а тому непорушних і безумовних прав, обов'язків і свобод [53, с. 131]. Поступово ці права розширювалися й наповнювалися змістом. Етап за етапом європейська людина впевнено

виділялася зі свого соціального, корпоративного, культурного контексту і перетворювалася на автономну особистість, повністю індивідуалізувавшись в епоху Реформації. Цілком іншого характеру набув розвиток на Сході. Тут складалася культура, в якій людина була розчинена в соціальному абсолюті. Невиокремленість особистості одна з найголовніших характеристик візантійського соціокультурного організму. Придушення неминучих тенденцій до автономізації було закладено на всіх рівнях культури.

Якщо в європейській культурі послідовно утверджувалась апеляція до раціональних аргументів, до судження як базису духовної позиції особистості, то православ'я апелювало до ритуальних моментів, до ритмічно відтворюваних сугестивних процедур, заснованих на навіюванні й наслідуванні колективного переживання, яке є надзвичайно важливою категорією у православному культурному космосі. Колективне релігійне переживання сприймалось як експлікація істини і замінювало собою дослідження й доведеність останньої.

2.3. Формування українського національного характеру: історичні, соціальні та культурні чинники.

Національний характер кожного народу формувався упродовж тривалого історичного часу під впливом домінуючих соціальних верств, які визначали образ і ціннісні орієнтири суспільства. До прикладу у Франції це було дворянства доби абсолютизму з його абстрактно-логічним мисленням, естетичною формою побуту та виразу. В Англії провідну роль відігравала пуританська (протестантська) буржуазія, світогляд якої ґрунтувався на суворому моральному кодексі, відчутті особистої відповідальності перед Богом і прагненні до внутрішньої (релігійної) та зовнішньої (політичної) свободи. В Україні ж вирішальну роль у формуванні національного характеру відіграла козаччина. Вона виявлялася не лише у реальній формі боротьби за інтереси козацького стану, а й в ідеалізованих образах народної поезії, легендах, історичних піснях та літописах. Саме через феномен козацтва в українському

характері утвердилися такі риси, як волелюбність, гідність, хоробрість, відчуття справедливості й глибоке прагнення до самовизначення.

Визначення часу початку формування власне української нації є суперечливим питанням. Більшість дослідників вважають, що цей процес, ймовірно, розпочався в XIV столітті нашої ери або навіть пізніше. Наприклад, незадовго до повстання Богдана Хмельницького польський сейм ухвалив документ під назвою «Настановлення для угамування руського народу». Це не дивно, адже в той час русинами чи руськими називали мешканців українських земель, а не московських, новгородських чи суздальських територій. Українці завжди протистояли спробам привласнити назву «Русь». Тарас Шевченко, наприклад, у своїх творах не вживав слова «Росія», віддаючи перевагу терміну «Московщина» [41, с. 149].

До кінця XVII — початку XVIII століття «українство» тісно асоціювалося з козацтвом, про що свідчать численні згадки в писемних джерелах, наприклад, «козацький руський народ» чи «козацька мова». У 1650 році Гійом Левассер де Боплан створив першу карту, де згадується назва «Ukrania». Вважається, що в той час 98% населення цієї території складали українці. Однак після приєднання України до Російської імперії в південно-східні регіони було спрямовано значні потоки переселенців, які осідали в містах і сприяли їх русифікації. Зокрема, у XVIII столітті населення Слобожанщини, куди активно заселяли росіян, зросло в чотири рази.

Козацько-селянська основа українського народу зумовила формування світогляду, у якому глибоко вкорінене неприйняття деспотії та будь-яких форм надмірно централізованої влади. Водночас в українців виробилося прагнення до особистої свободи, що межує з анархією. Таке світосприйняття було результатом егалітаристичного розуміння свободи та державної влади [55, с. 218]. Насамперед це виборний принцип у козацькому війську, який передбачав обрання старшини та гетьмана загальним козацьким колом. Панування цього принципу, з одного боку, сприяло розвитку демократичних засад і відчуття рівності, але з іншого — гальмувало становлення сталої аристократії та

стабільного державного ладу. Відомий український мислитель В'ячеслав Липинський у своїх «Листах до братів-хліборобів» зазначав, що українцям притаманна перевага емоційності над волею та раціональністю. З надмірної чуттєвості, на його думку, випливають мінливість симпатій та ідей, запальність і водночас швидке охолодження, схильність до романтизму, а також нестача витривалості та послідовності в праці, адже увага українця легко перемикається під впливом нових емоційних подразників. Липинський називає це явище анархічним, неорганізованим індивідуалізмом, який заважає українцеві досягати глибокої самодисципліни та здатності до жертви заради спільного блага.

За своєю соціальною структурою козаччина, з огляду на належність до православного християнства, була передкапіталістичною і мала антагоністичний до капіталізму характер. Загалом козаки однозначно негативно ставилися до торгівельного капіталізму, що приходив в Україну з магнатськими латифундіями та через впливи іноземних, зокрема європейських купців. Для козацького світогляду в переважній більшості було властиве аскетичне ставлення до матеріальних благ і відмова від особистих споживацьких тенденцій.

Лише сміливі й відважні люди могли дозволити собі жити за законами дикого і відкритого всім вітрам і кочівникам степу. Пращури українців не ховалися в лісах, не будували масивних замків, не носили панцирів, йшли в бій проти сильніших ворогів, з'являлися там де їх не чекали, і своєю сміливістю збивали з пантелику будь-яких ворогів. На Січі в козаки брали лише тих, хто вирізнявся відвагою, хоробрістю та безстрашністю перед авторитетом ворога. Успішне ведення військових дій вимагає не лише мужності воїнів, але й стратегічного мислення командирів. Українська нація подарувала світу таких стратегів як Данило Галицький, Дмитро Вишневецький, Іван Богун, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та інших.

«В архетипах українського менталітету міцно засіла парадигма давньогрецької демократії. Спочатку це було у віче в Київській Русі. У 1068

році в Києві відбулася перша свого роду «Помаранчева революція», коли кияни, незадоволені князем Ізяславом, покликали на трон його племінника Всеслава. Після розпаду Київської Русі Україна пішла шляхом козацької демократії, де домінувала рада, а гетьмана обирали зі своїх і час від часу «обмазували брудом», щоб він не зазнався. Українська демократичність знайшла відображення у першій конституції Пилипа Орлика. Цей документ, заснований на козацькому праві та раціональній думки доби Просвітництва, на десятиліття випередив французьку «Декларацію прав людини» та американську «Декларацію незалежності» [43; с. 50]. Однак перебування України у складі Російської імперії та Радянського Союзу тимчасово придушило демократичні традиції.

В Україні свобода сприймалася передусім як рівність. Політична ідея визволення народу була висловлена в соціальному егалітаризмі, який виражався у гаслі «без холопа і пана». Прагнучи позбутися своєї аристократії, українське суспільство певною мірою погоджувалося навіть на деспотизм московського царя, оскільки в таких умовах всі були рівні у рабстві. Зокрема, негативну реакцію серед українського населення викликало рішення гетьмана Івана Виговського надати частині козацької старшини дворянського статусу, а Іван Брюховецький, обраний гетьманом на демократичних засадах, повернувся з Москви 1666 року вже з титулом боярина, що суперечило принципам козацької рівності [53, с. 151]. Свободолюбність, егалітаризм та індивідуалізм стали визначальними рисами українського характеру, які проявилися особливо яскраво після доби Хмельниччини. З індивідуалізмом також поєднувалися авантюризм і кар'єризм, що мали як позитивні (ініціативність, прагнення самореалізації), так і негативні (егоїзм, непослідовність) вияви. У свідомості українця здавна жила ідея: якщо всі рівні, то кожен має право претендувати на провідну роль — бути полковником чи гетьманом. Саме тому принцип рівності й виборності, попри свою демократичну сутність, часто породжував несталість політичних інститутів і надмірну змагальність у середовищі козацької еліти.

Зазначені етнополітичні та етнопсихологічні риси — передусім волелюбність і прагнення до рівноправності — тісно пов'язані з глибоко вкоріненим в українців почуттям власної гідності, яке було розвиненішим ніж у сусідніх народів. Це пояснюється тим, що панщина на більшій частині українських земель тривала менше ніж у Польщі чи Росії, а національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького докорінно змінила суспільні відносини, зруйнувавши старі феодальні структури. Відтак у свідомості українського народу панське право відбилося лише через півтора століття після цих подій, не встигнувши стати природною складовою суспільного ладу.

Доба Хмельниччини і Руїни завершилася крахом суспільних очікувань та появою численних політичних орієнтацій і швидкою зміною попередніх орієнтацій. Така поведінка була характерною не лише для окремих політичних діячів та інших осіб, а й для цілих регіонів. Поза скрутною політичною ситуацією ці хитання корінилися також у попередньому розвитку України. Ця мінливість політичної поведінки, яку московські дипломати означували «шаткостю», мала підґрунтя у попередньому розвитку України — у звичці окремих міст з місцевим населенням спиратися на власні сили під час оборони від татарських нападів [20, с. 59]. Послаблення гетьманської влади та протилежні політичні орієнтації призводили до ворожнечі й непостійності в політиці, що врешті стало певною етнополітичною рисою українського народу.

Українцям властива повага до встановлених норм, до традиційних «законних речей» — етикету, любові до чистоти, порядку, краси побуту. Ці риси зближують український менталітет із західноєвропейською культурою, зокрема з германською — прагненням до солідності, практичності, комфорту, і з романською — за потягом до форми, елегантності, естетичного переживання світу.

У часи перебування України в складі Росії, що тривали понад три століття, становище української культури визначалося подвійним характером імперської влади. Починаючи з Петра I, Лівобережна Україна була приєднана

до майбутньої Російської імперії всього за кілька десятиріч до його сходження на престол. Державна влада мала виразно імперський характер, адже функціонувала як сила, що не потребувала жодної ідеологічної санкції для свого існування. Петро I оформив цей принцип абсолютної вищості держави й царя над усіма за рахунок зведенням ролі церкви до ролі міністерства, ліквідації патріархату та спорудивши нову столицю. З іншого боку, самодержавний деспотизм, що був джерелом національної та релігійної місії, мав виразно етнічний російський зміст, а не наднаціональним і будувався на православ'ї, а не на іновір'ї. Ця подвійність формувала суперечливу систему орієнтацій — від «західництва» до «слов'янофільства», від змагання Петербурга й Москви до коливань у державній ідеології. Звідси демонстративне «західництво» російських монархів аж до Олександра III, переорієнтація самодержавства на національно-релігійні витoki своєї влади, що звужувало його ідеологічні можливості й було ознакою старості режиму. Так само пережив переорієнтації з універсального революційного інтернаціоналізму до ідеології російського великодержавного шовінізму комуністичний тоталітарний режим [31, с. 459].

Здавалося б, ослаблений і бездержавний український Південь не становив загрози імперському режиму. Насправді Росія могла «відпустити Польщу», за висловом Миколи I, могла існувати без жодного територіального здобутку, але не могла існувати без України. І коли в XIX ст. царизм робить вигляд, що не тільки України, але й Малоросії давно не існує, а є тільки південні губернії та екзотичний діалект, який в кращому випадку вартий тільки селянських, насправді він добре знає, що Україна існує. Метою імперської політики була повна асиміляція українців та ліквідація самотності їхньої культури. Однак, Україна завжди була чимось більшим, ніж просто україномовний культурний простір. Спочатку скромна за своїми успіхами, але дедалі ширша і глибша течія україномовної культури ставала центром тяжіння як для російськомовних українців, так і для ширшого імперського культурного середовища, роль орієнтира, саме існування якого символізує націю. Такий самий процес відбувався і в радянські часи. Україномовна українська проза і поезія, театр,

школа і наука залишалися тільки частиною національної культури, яка давала їй гуманітарну орієнтацію. Суспільство, за режиму тоталітарної імперії зорієнтоване на силу і владу, творить воєнно-промисловий комплекс з його новітньою технікою, розвиненими математичними науками, але слабким фундаментальним базисом та мінімальною гуманітарною культурою.

Певні психологічні особливості утвердилися в українців в період панування радянської влади. Представники нової української еліти, особливо в Наддніпрянщині, глибоко засвоїли ідею сильної влади, що тісно пов'язана з ідеєю справедливості. Така влада мала сприйматися як образ доброго господаря, який дбає про народ й діє в інтересах суспільного блага. Вона повинна бути не лише міцною, а й передусім народною, справедливою. Усі мають жити по справедливості, чинити по совісті. Але за всієї привабливості цієї ідеї вона являє собою найбільш деструктивну сторону радянської психології. На ділі поняття "справедливості" обертається до небажання допустити, щоб хтось мав більше чи жив краще і примиренням з тим, щоб багатьом було гірше, а також супроводжується недовірою до неординарності та несприйняттям більш високого та динамічного способу життя [18, с. 79]. Звісно, ця психологія найтиповіша для селянства, але, як уже зазначалося, селяни й вчорашні селяни становлять переважну більшість членів традиційної й новоствореної еліти як у Наддніпрянській Україні, так і в Галичині. Новій радянській еліті в Україні, через її історичні традиції майже незрозуміла ідея рівного для всіх закону і свободи особистості, а також пов'язаної з нею відповідальності.

Відмінності між українцями Наддніпрянської України й Галичини існують у психології, різних церковних конфесіях та у правосвідомості. Загальноросійське право у Наддніпрянській Україні хоча й існувало завжди з українізованими рецепціями, було остаточно введене в 1840 р., проте на рівні звичаєвого права серед 90% населення залишилося право українське з притаманним йому постулатом рівності. В Галичині з 1435 р. замість українського права був уведений католицький польський "Вісліцький статут", а

в 1797 р. австрійське право, з його всіляким заохоченням підприємництва і нагромадження.

Характеризуючи державотворчі якості та політичну культуру україномовних еліт Наддніпрянської України і Галичини, варто передусім враховувати ту обставину, що перші перебували й формувалися під постійним впливом російської культури, тоді як другі – під впливом західноєвропейської та польської культур. Сьогоднішня еліта - це замкнута корпоративна каста, яка часто ставить власні вузькокласові інтереси вище за стратегічні інтереси самої держави. Для неї характерна відсутність почуття громадянства. Людина без громадянства - тип, витворений унаслідок практик тоталітарних режимів ХХ ст., який найвиразніших рис набув в СРСР [53, с. 167].

Може скластися враження, що в жителів України два різні менталітети. Один із демократичними козацькими традиціями, інший - промосковський, з його своєрідною мораллю й культом сильної руки. Коли аристократія Правобережжя «ополячилася», а міське населення Лівобережжя було під сильним натиском Російської імперії, селяни по обидва боки Дніпра, а це як-не-як 78% населення, залишилися стійкими й не «похитнулися» ні вправо, ні вліво, зберегли своє коріння, від якого живляться і понині. Незважаючи на протилежні, взаємовиключні риси, український менталітет залишається досить цілісним і неподільним.

Споконвіку жителі території України – селяни, тому архетип землі завжди був і є одним з основних. До сільськогосподарського виробництва раніше ніж мешканці інших регіонів планети, перейшли племена трипільської культури. Землеробством і скотарством займалися праслов'янські, слов'янські племена, мешканці Київської Русі та їхні нащадки. За винятком періодів війн і штучних голодоморів, українці та їхні пращури завжди мали достатню кількість їжі. А це головне, що необхідне для нормального життя [41; с. 190]. Історично українцям доводилося важко працювати з самого ранку. Це стосувалося як чоловіків, так і жінок, а інколи навіть дітей. Бідність і малоземелля українського села зумовлювали еміграцію до неосвоєних регіонів імперії й за

океан. Історія знає багато прикладів, коли українці демонстрували надзвичайну працелюбність в екстремальних умовах, особливо за кордоном. Переїхавши до США, Канади чи Латинської Америки, вони освоювали нові землі, викорчувували ліси, обробляли непридатний ґрунт і досягали вражаючих успіхів. За часів Гетьманщини спостерігалось швидке зростання заможних господарств, а в малоросійський період відбувався бурхливий розвиток промисловості, ремесел, сільського господарства та містобудування. Доглянуті обійстя із фруктовими садами, квітниками й свійською живністю є традиційними для України. У Радянському Союзі вагома частина керівників вищих господарських установ були українцями. Канадці визнають, що відродження їхнього агропромислового комплексу багато в чому стало можливим завдяки українській діаспорі.

«Селянство – це не лише хазяйновитість, працьовитість і прагнення до матеріального добробуту, а й впертість, розсудливість і відторгнення чогось нового. Діяльність в сільськогосподарських суспільствах зосереджена не на пошуках нового, а на збереженні того, що існує» [43; с. 50]. Консервативний підхід був до душі замкненому селянському господарству, де виробляли лише те, що є необхідним для життя. Існує безліч прикладів, коли невміння українців йти в ногу з розвитком прогресу, нічого крім шкоди не принесло. Але саме консервативність дозволила українському народу вижити й зберегти свою культуру, мову, традиції та власний погляд на життя.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ НОВИХ РИС УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ В УМОВАХ

СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ І ГЕОПОЛІТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ

3.1. Сучасний вимір української ментальності.

«Психологічні основи етносу та його культури значною мірою залежать від природного середовища, яке одночасно може як сприяти так і обмежувати психічний розвиток. Французький філософ Шарль-Луї де Монтеск'є, якого разом із представниками фізіократичної школи в економічній теорії (А. Тюрго, Ф. Кене, В. Мірабо) вважають одним із засновників географічного детермінізму, пов'язував «дух законів» з особливостями території, клімату, водних і земельних ресурсів. У розумінні Монтеск'є «дух законів» — це прояв національної психіки в політичному та правовому житті, в особливостях форм правління, територіального устрою та політичного режиму. Долю людини визначає не лише її характер, адже він сам формується під впливом складної сукупності чинників — індивідуально-психологічних, соціальних, природно-географічних і навіть космічних, — тому не може розглядатися як самодостатня монада на лейбніцеанській зразок. І природа у цьому процесі посідає далеко не останнє місце.

Щодо України, природа виявила надзвичайну щедрість. Родючі землі, м'який клімат, багаті лісові та водні ресурси, великі запаси природних надр створили сприятливі передумови для розвитку етносу та формування стабільної психоструктури, не обтяженої боротьбою за виживання» [45; с. 154]. «Це унікальне природне багатство позбавило мешканців необхідності боротися за ресурси, формуючи ментальність вільну від агресії та жорстокості. У таких умовах люди ставали доброзичливими, щирими та відкритими, але водночас — наївними, довірливими й схильними до впливу зовнішніх сил» [43; с. 49].

«Багата природа і сприятливий клімат ніби формували основу для волелюбності, щирої емоційності та здорового індивідуалізму. Тому українці ніколи не сприймало автократичних чи деспотичних форм правління, які зазвичай утверджуються в умовах суспільної ворожнечі. Другим позитивом, уже в індивідуально-психологічному плані, можна вважати мінімальну репресивність української психокультури, а отже — незначну кількість внутрішніх заборон, витіснень і психологічних травм, що обмежують природну спонтанність людини. Вплив соціально-нормативних чинників на національну психіку не був таким сильним як у країнах Західної Європи. Механізми вторинного витіснення через відносну ізолюваність селянського життя діяли епізодично, а первинне витіснення, пов'язане з природними обмеженнями, також не мало жорсткого характеру.

Мрійливий український селянин виявляв свої завойовницькі потенції лише тоді, коли ззовні виникала реальна загроза — коли «діставали» поляки, турки чи інші агресори. У мирні часи він схилявся до внутрішньої зосередженості, до життя у власному духовному світі. Українець зі своєю чутливою душею, витонченим смаком і миролюбністю, міг би бути найщасливішою людиною у світі, якби всі довкола були такими ж. Існуючи у світі краси, правди й шляхетності, він по-дитячому вірить у ці ідеали. Але справжня реальність завдає йому проблем, з якими він часто не знає як упоратися. Замість активного реагування, українець уникає вибору, довго зважуючи й аналізуючи, лише щоб уникнути прийняття рішення. Урешті-решт він часто потрапляє в глухий кут і змушений змиритися з невдачею» [45; с. 185].

Багато дослідників, зокрема, І. Мірчук, В. Янів, М. Грушевський сходяться на думці, що індивідуалізм є однією з домінуючих рис української ментальності. «Формування цієї якості зумовлене історико-географічними умовами проживання — зокрема, домінуванням хутірського типу поселень, що знаходилися далеко від «цивілізації», змушувало українців покладатися лише на власні сили. Сам собі господар – життєве кредо українця, який не міг уявити

життя без власного господарства» [43; с. 50]. У працях М. Драгоманова та Б. Крупницького трапляються цікаві спостереження щодо зв'язку індивідуалізму зі сприятливими умовами ведення сільського господарства. Родючі ґрунти завжди були в достатній кількості, що виключало конкурентну боротьбу за ресурси та запобігало утворенню замкнених соціальних груп із протилежними інтересами — класів. Саме це зумовило труднощі в утвердженні колективних форм господарювання, зокрема сільських громад чи колгоспів, запозичених із російської традиції, де превалювала ідея спільного володіння («наше, а не моє») [41; с. 211].

На відміну від західноєвропейського український індивідуалізм має переважно емоційно-інтуїтивний, а не раціонально-діяльнісний характер. І. Старовойт, зазначає, що головна відмінність полягає у способі досягнення успіху: якщо європеець схильний до тривалого й послідовного шляху у будь-якій справі, то українець прагне досягти швидкого результату своїх дій. Індивідуалізм у свідомості західноєвропейця — це налаштування на досягнення особистого успіху через працю, наполегливість, самодисципліну. Український індивідуалізм не є активним чи раціонально-предметним, а має сенсуалістично-споглядальну, інтроспективну та квієтичну природу [19; с. 302]. Частина цих характеристик наближує український індивідуалізм до східного, а частина — до американського типу індивідуалізму. Український тип індивідуалізму споріднюється з американським своєю сенсорною безпосередністю, згідно з якою існувати означає сприйматися і бути сприйнятим, а те, що чуттєво не сприймається, не існує.

«Попри те, що індивідуалізм є також одним із базових архетипів європейської ментальності, західні демократії досягли значного прогресу: їхні політики змушені дбати не лише про себе. А в історії України лідери здебільшого турбувалися лише про власні інтереси» [43; с. 50]. На публічному рівні спостерігається виявлення архетипу монарності. Актуалізується глибинні інстинкти страху і бажання знайти затишний притулок. Це проявляється у схильності українського чиновника до пасивності у розв'язанні проблеми.

Головне для нього — щоб його не чіпали! Кожний дотик із проблемністю рівнозначний стресові й негативним емоціям. Коли відбувається перевантаження ендогенними (архетипи візантизму) та екзогенними (історичними) стресами індивідуалізм стає показником психічної перевтоми і резигнації. А якщо врахувати, що джерелом цих стресів майже завжди були «інші» (абстрактна соціетальність), то втеча українця від соціуму дістає цілком природні підстави. Український індивідуалізм не є стратегією індивідуації, боротьби та подолання проблем і перешкод. Український індивідуалізм це скоріше про розмежування інтересів і поступок, індивідуалізм самозамкненості та ізольованості [19; с. 304].

Наступною рисою в менталітеті українця є ексекутивність. Архетип Матері глибоко пронизує українську міфологію, писемні історико-культурні твори, і відповідно глибоко присутній у свідомості та підсвідомості українців. Ексекутивність — не просто жіноча риса, а тип психокультури, що визначає спосіб мислення, поведінки та соціальної взаємодії як жінок, так і чоловіків в українському суспільстві. Вона ґрунтується на виконавській, репродуктивній і консервативній природі — намаганні зберегти, наслідувати, а не створювати нове. Сакралізація жінки (матері, берегині, України-неньки) створила материнську модель соціалізації, у якій чоловіки також виховуються за жіночими принципами — слухняності, уникнення конфліктів, емоційної залежності. Українська ексекутивність — це ментальна установка на збереження життя й душевного затишку навіть ціною соціальної пасивності. Жіноче начало стало домінантою української психокультури — і в цьому її сила (гуманізм, емпатія, витривалість), і її слабкість (нестача волі, залежність від зовнішнього імпульсу, побутовий індивідуалізм).

Якщо ексекутивна психокультура містить західний ментальний елемент (наприклад Італія), то потенціал до трансформацій істотно зростає. Натомість в ексекутивних психокультурах з домінуючим східним типом ментальності зміни набувають переважно циклічного характеру: архаїчний зміст архетипового підсвідомого відтворюється в нових формах, тоді як змінюються лише зовнішні

символи — гасла та імена. Українська психокультура з її розвиненим емоційно-етичним началом не сприймає радикальних змін, виявляючи поміркований традиціоналізм і консерватизм чуттєвості. Навіть за умов достатньо розвинутого соціального інтелекту та історичної пам'яті вона наближається до європеїзму на рівні усталеної взаємодії. Архетипи візантинізму і тут виявляють свою детермінацію: змінюється лише текст, інтерпретація, але не сама дійсність.

З давніх-давен у національному менталітеті українців сформувався сакралізований образ жінки. Жінка-матір мала статус своєрідного протобожества. Про неї складали вірші та пісні, з нею йшли на смерть і поверталися до мирної праці. Архетип рідної матері-Землі асоціювався з певним психологічним простором: миром, свободою, любов'ю і злагодою, духовним прихистком після життєвих випробувань. Світлі й теплі почуття до жінки-матері втілювалися в ліриці та прозі. Так у творах І. Франка та І. Шевченка жіночі персонажі займають центральне місце. Саме жіночим образам властиві страждання, трагедії, високі моральні та людські якості, і тому героїку жіночості в історії України можна було б поставити на передній план [22; с. 279]. На цьому тлі чоловіче начало в українській психокультурі часто постає вторинним — воно формується за «жіночою ексекутивною моделлю», яка визначає не лише світовідчуття, а й систему цінностей і тип поведінки. Чоловічі психологічні якості зазнають при цьому певної деформації, що на думку психологів може бути однією причин браку чоловічого начала в українському соціумі.

М. Костомаров, В. Липинський О. Кульчицький та інші виділяли таку невід'ємну рису української ментальності як емоційність і тісно пов'язану з нею естетичну домінанту. В усьому світі українця традиційно характеризують як емоційну та чутливу людину. Його щирість, дитяча безпосередність та вразливість захоплюють представників нормативно-логічної західної психокультури, для яких властива раціонально-логічна психокультура. Нескінченний краєвид степу, затишні куточки лісів, стрімкі річки — усі ці

мальовничі пейзажі України пробуджують поетичне натхнення і ваблять уяву митця. Живописна краса не могла не позначитися на самих українцях. Потяг українця до усього прекрасного і гармонійного свідчить про своєрідну життєлюбність. Всесвіт для українця — естетично привабливе довкілля, яке відображає його емоційність. Емоційні психокультури завжди давали людству титанів мистецтва, музики, архітектури, поезії, драматургії. Україна є не виключенням, оскільки тут в кожному місті, містечку і селі можна було легко знайти обдарованих музикантів і піснярів, поетів і письменників, природна обдарованість, яких є не досяжною для європейського «раціо» [19; с. 309].

Важко усвідомити, що замріяний українець, для якого естетичне сприйняття світу стало провідним принципом існування, став жертвою краси. А його естетизм зумовлює безпорадність у соціально-політичних питаннях, зокрема у сфері державотворення. Як і кожен, українець живе у жорстокому безкомпромісному світі боротьби, який потребує не пасивного споглядача, а активного діяча, що виявляє себе у вчинках. В Україні асимілювання візантійського етноментального комплексу стало наслідком возвеличення мистецтва над усіма сферами життєдіяльності. Емоційно-естетична домінанта української психокультури, не врівноважена раціональною прагматичністю, часто сприяє надмірній концентрації на зовнішній красі, гармонії та чуттєвості, витісняючи інші аспекти суспільного буття. Такий естетичний максималізм, успадкований від візантійської духовної традиції, утверджує красу як еталон істини та добра, підпорядковуючи їй моральні, політичні й соціальні орієнтири. Для українців краса виступає не лише рятівною, а й потенційно деструктивною силою, коли стає самодостатньою цінністю, відокремленою від практичної дії. Саме тому питання співвідношення естетичного та прагматичного в українській ментальності є ключовим для розуміння особливостей її національного розвитку [41; с. 216].

Спершу зупинімося на тому, що відрізняє емоційну українську психокультуру від інших, аналогічних психокультур (наприклад італійської чи французької). Однією з ключових відмінностей є неусталеність емоцій на

аналогічні стимули. Психологіка емоцій українця налаштована не на усталені форми переживання, а на щось мінливе, одиничне. Тоді виникає наступне питання чим емоційність італійця відрізняється від емоційності українця? Можливо тим, яку роль виконує емоційна сфера в першого і в другого. На відміну від французької психокультури, де емоційність виступає нормативно заданою характеристикою, у межах якої прояви емоцій належать радше до блоку спонтанності, а не інструментальної діяльності, українська емоційність має іншу функціональну природу. Для американської та зокрема європейської психокультур емоції мають публічний вимір, оскільки за всім, що відбувається з людиною, стежить невидиме око громадськості [19; с. 310]. Натомість для українців емоційність є механізмом адаптації до того середовища, в якому вони проживають, тому тут дії людини не зможе виправдати ніяка логіка, якщо вона не подібна до логіки емоцій. Абстрактні принципи видаються шаблонними й штучними, адже українське мислення ґрунтується не на поняттях, а на образах, які за своєю природою не можуть повторюватись, тим більше бути стандартизованими.

Другою характерною особливістю української емоційності є її замкненість, тобто спрямованість емоцій переважно на внутрішній світ особистості, а не на об'єкт. Об'єктивна реальність як така часто не становить інтересу, оскільки не стимулює глибоких почуттів. Для української психокультури характерне сприйняття дійсності через призму емоційного відображення, яке набуває статусу власне реальності. Унаслідок цього переконаність українця в будь-чому у тому числі в істинності чужих думок чи суджень, значною мірою визначається рівнем емоційної насиченості. Така схильність до ототожнення емоційно-оцінювального та емпірично-фактичного є проявом емоційного синкретизму, що має язичницьке коріння. Як і у міфологічній свідомості, відбувається ототожнення образу реальності з самою реальністю. Спираючись на ідеї О. Лосева, можна стверджувати, що українська психокультура продукує міф, оскільки вона витісняє визначеність і раціональність за межі поля зору. Відповідно психологіка міфу може

розглядатися як психологіка емоційності та естетизму українського менталітету [27; с. 120].

«Українці мають переважно інтровертивний тип особистості. Інтровертивність у психології визначають як характеристику локусу контролю, який, на противагу екстраверсії, перебуває не в зовнішньому середовищі, а в самі особі. На відміну від екстравертів, інтроверт спрямовує енергію на самопізнання, рефлексію й внутрішній розвиток. За сприятливих умов така психічна організація забезпечує людині поміркованість, послідовність, внутрішню рівновагу та здатність до саморегуляції.

Не лише окрема особистість, а й ціле суспільство може мати інтровертивну або екстравертивну структуру. Екстравертивні суспільства такі як США, Європа завжди відкриті зовнішнім впливам, готові сприймати нововведення світової культури, економіки та політики. Вони відзначаються запальним характером, наполегливістю, цілеспрямованістю, прагненням до само-актуалізації й певним аскетизмом. Їм властиві динамічність, схильність до ризику, любов до себе, контактність і постійна потреба в русі. Дух народу в таких суспільствах неспокійний, але не схильний до глибокого самоаналізу. Тоді як інтровертивні суспільства зосереджені на внутрішніх потребах, ідеалах, культурі та власних цінностях. Це уповільнює їхній розвиток і часто призводить до відставання від загальносвітових тенденцій. Інтровертні соціуми орієнтовані не стільки на створення нового, скільки на збереження вже набутого. Тому реформи в них відбуваються повільно. Народ у таких суспільствах зазвичай спокійний, терплячий, поступливий, схильний до самоізоляції, виваженості у діях і прагнення гармонії» [45; с. 183].

В українському контексті інтровертивність формувалася в історично травматичних і стресових умовах. Вона є продуктом стресогенезу і його відображенням. У чому ж полягає вплив стресогенних факторів на цю рису українського менталітету? По-перше, українська інтровертивність відображає певний рівень невротизованості соціуму, його психологічну перевтому через велику кількість інформації. У цьому випадку інтровертивність не пов'язана з

психічною врівноваженістю, а є реакцією замкненості на надмірність історичних соціальних чи культурних подразників, що впродовж тривалого часу справляли травмуючий вплив на українську психокультуру. Наслідком цього стає своєрідна інформаційна блокада для всього, що безпосередньо не пов'язане з екзистенційними інтересами особи і може спричинити дотик з реальністю. Саме тому поведінка індивіда вирізняється особливим, вибіркоким характером: у стандартизованих, стереотипних ситуаціях домінує установка на адаптацію, а у проблемних на ізоляцію. По-друге, інтровертивність зі знаком мінус унаслідок стресогенезу переходить у пасивізм. Коли у східних культурах пасивізм означає абсолютне недіяння, розчинення у світі, то український пасивізм скоріше витриманий у канонах епікурейської етики, основний принцип якої «Проживи непомітно». Прожити непомітно для українця — це не торкатися зовнішньої проблемності. Все, на що спрямована інтровертивність, тут корелює з якнайбільшою автономністю недіяння, усуненням надлишковості [19; с. 318].

3.2. Трансформаційні процеси та візії майбутнього української ментальності.

У ХХІ століття Україна увійшла через один із найбільш драматичних періодів своєї історії. Сьогодні перед нею стоїть шанс, можливо вперше за багато століть, самостійно визначати власну долю. Піднесення української культури не означає руйнацію минулого — навпаки, йдеться про творче переосмислення величезного історичного доробку на сучасних, цивілізованих, європейських засадах.

Особливість розвитку суспільства перехідного типу пов'язана зі змінами як об'єктивних умов, так і соціальних цінностей, пріоритетів. Трансформація світоглядних орієнтацій впродовж тривалого часу знаходиться у стані руйнування попередніх світоглядних стереотипів і поступовому формуванні нової системи цінностей. У таких умовах істотно ускладнюється процес

орієнтації громадян у політичному житті суспільства. Разом з цим громадянам складніше сформувати власну індивідуальну позицію щодо тих чи інших суспільних процесів. Формування демократичного суспільства в Україні передбачає засвоєння нової культури політичних і громадянських відносин. Демократія як суспільна цінність базується на визнанні гідності людини, рівності та поваги до її прав. Відсутність демократичних традицій і багатовіковий досвід панування тоталітаризму не могли не відбитися на суспільній свідомості, сформувавши недовіру до політичних інститутів [23; с. 141]. Необхідний тривалий досвід діяльності демократичних інститутів, завдяки яким у національному характері поступово утвердилися б такі риси як готовність до співпраці з людьми, які мають інші політичні та ідейні погляди, усвідомлення громадянами принципу «держава для громадянина», повага до прав особи й меншин, дотримання закону всіма громадянами незалежно від посади чи статусу.

Ментальність є визначальним чинником політичної поведінки індивідів і соціальних спільнот, надаючи їй певного змісту та спрямування. Для сучасного українського суспільства загалом характерна прихильність до західно-європейських політичних цінностей, але помітними залишаються риси ментальності та культури східних народів — орієнтація на сильного лідера, підданське ставлення до влади, підпорядкованість церкви державі. Українському суспільству властиві патерналістські установки, що виражаються у схильності до пошуку заступництва «згори» (держави або вищих інстанцій) замість самостійної громадянської позиції. У суспільній свідомості простежується поєднання протилежних цінностей: з однієї сторони вимога демократичних свобод, а з іншого — схвалення авторитарних способів розв'язання суспільних проблем; підтримка ринкової економіки й разом з тим — вимога соціальної рівності. Така суперечливість відображає труднощі в усвідомленні національних інтересів та схильність до залежності від зовнішньої підтримки [5; с. 137].

Матеріальний добробут традиційно не посідав провідного місця серед базових цінностей українського суспільства. В умовах сучасної соціокультурної трансформації, що супроводжується маргіналізацією культурного простору і витісненням суспільно значущих мотивів, формується нова молодіжна культура та з'являється прошарок підприємців, становлення якого позначене суперечністю між особистими інтересами й суспільними цінностями. На відміну від країн, які раніше випробували «цивілізуючий вплив капіталу», українці впродовж багатьох століть орієнтувалися на принципи общинного колективізму, що утверджував інтереси держави сім'ї та громади над індивідуальними. З ранніх років людина виховувалася в дусі підпорядкування груповим інтересам, а орієнтація на власні інтереси засуджувалася. У XX столітті такі традиції посилювалися тотальним контролем держави, що придушував будь-які прояви громадянської ініціативи. Саме тому в окремих регіонах України ідеї ліберальної демократії сприймалися з певним упередженням, оскільки ґрунтувалися на цінностях, які не були неприродними для українського суспільства. Зокрема цінності політичної та економічної свободи, моральної автономії, ринку та конкуренції. Українцям досі властиві ідеї общинності, патріотизму, справедливості та схильність до ідеалістичного, а не прагматичного способу життя [36; с. 359].

Стабільності суспільства та передбачуваності політичних процесів сприяє єдність ментальності українського народу, на яку впливають соціально-етнічні відмінності. Безперечно, ментальність населення Галичини, Криму, Придніпров'я, Слобожанщини має власні особливості, що зумовлені культурними, соціальними та економічними чинниками розвитку регіонів. Ці відмінності визначають специфіку сприйняття суспільних проблем, і за певних обставин можуть стати джерелом дестабілізації суспільно-політичного життя. Ці особливості були використані під час російського вторгнення в Крим і зараз враховуються при здійсненні ідеологічної та інформаційної війни проти України.

У сучасному політичному процесі співіснують дві взаємопов'язані, але водночас суперечливі тенденції: поряд зі зростанням участі громадян у політиці, посилюється й відчуження значної частини населення від політичних інститутів. Для українського суспільства надзвичайно важливою є потреба у формуванні загальної ідеологічної платформи, вибудованій на фундаменті української ментальності, що розуміється як духовно-психологічний спосіб сприймання й освоєння дійсності [53; с. 220]. Інтегруючим елементом виступає політичний світогляд, який є складовою частиною загального світогляду особистості, групи чи спільноти. Значний вплив на формування політичних орієнтацій, симпатій і антипатій справляє домінуюча в суспільстві система ціннісно-нормативних настанов.

Політичні цінності — демократичні, ліберальні чи авторитарні — справляють визначальний вплив на характер політичної культури. Ментальність, втілюючи ціннісно-змістовну детермінацію політичної активності, характеризує здатність людини розуміти свої владнозначущі інтереси, діяти відповідно до правил політичної гри, а також творчо перебудовувати діяльність у разі зміни потреб чи зовнішніх обставин [14; с. 25].

З огляду на проблеми вестернізації українського суспільства дослідники виокремлюють два підходи. Перший полягає в тому, що Україна нібито відхилилася від свого первісного цивілізаційного шляху. Другий, виходить із геополітичного положення України, що історично сформувалася на перетині західної та східної цивілізацій. Насамперед слід звернути увагу на проблеми тих економічних перетворень, які відбуваються в країні. Виникає питання: чи є нинішня соціально-економічна криза виключно наслідком тоталітарного минулого, чи, можливо, її причини мають також неадекватний і навіть надпсихологічний характер?

Сьогодні Україні нав'язують ринкові відносини суто за західним зразком. При цьому поточні зміни часто порівнюють із періодом первинного накопичення капіталу. Проте подібність цих процесів є радше зовнішньою — як в економічному, так і в духовному сенсі. Такі аналогії використовуються

переважно для виправдання пограбування і зубожіння основної маси населення розосередження матеріальних благ в руках тих, хто одразу став власником створеної багатьма поколіннями індустрії, торгівлі тощо [5; с. 138]. У сучасній Україні поширюється небувала в історії пропаганда наживи та збагачення. Водночас у країнах Заходу періоду первинного накопичення капіталу офіційно пропагувався не культ грошей, а передусім протестантська, а згодом католицька інтерпретація євангельського морального вчення.

Головною передумовою створення ринку, згідно з переконаннями протестантських ідеологів, є тип масової свідомості, яка сприймає свободу приватної власності й підприємництва як частину загальних свобод особистості. В історичному плані ринкова свідомість сучасного суспільства визрівала як втілення ціннісної орієнтації людей на досягнення особистих свобод насамперед через утвердження індивідуалізму: "Адже саме нова людина Західної Європи, а потім Америки, створеної в горнилі Реформації, яка пізнала поряд з величчю свого особистого Бога велич і необхідність реалізації своїх прав і свобод, змогла врешті-решт побудувати нове суспільство, в якому все: і мораль, і етика, і право, і політико-господарські інститути й структури спрямовано на цілі розвитку через удосконалення особистості..." [43; с. 180]. Протестантські теологи вважають, що нині в Україні не існує необхідної масової свідомості (передусім у моральному аспекті) для становлення ринкової економіки. Велика відповідальність за це, на їхню думку, лежить на православній церкві.

Незважаючи на відсутність глибоких економічних реформ, за останні роки в Україні відбулися колосальні зміни. Умовно кажучи, країна, ніби прокинувшись від тривалого застою і почала активно модернізуватися: на місці сільрад, пам'ятників радянської епохи та закинутих клубів з'явилися сучасні хмарочоси, банки та картинні галереї. Звільнившись від комуністичних ілюзій, українці з одної сторони спрямували свої зусилля до інтеграції у глобальну цивілізацію, а з другої - повернулися до власних споконвічних цінностей і архетипів. Разом із розпадом радянської імперії залишилися в минулому її

утопічні сподівання, ілюзії на дармове світле майбутнє, імітація праці та трудової діяльності. Помітно зросла економічна активність українців, що проявляється в автомобільному бумі, масштабному будівництві та масовій підтримці спортивних та культурно-мистецьких заходів патріотичного спрямування [41; с. 337].

Риси національної ментальності в останні десятиліття зазнають певних трансформацій, пов'язаних із процесами звільнення від рудиментів тоталітарного мислення, насаджених утопічних ідеалів, психічних деформацій «радянської» ідеологічної пропаганди та необхідністю побудови нового для країни ринкового соціально-економічного середовища. Ці нові завдання вимагають формування нової людини ринкового типу, якій притаманні такі загальновизнані риси ментальності як готовність інтенсивно, креативно та високопродуктивно працювати, усвідомлювати цінність індивідуальної приватної власності. З переходом до капіталістичного укладу економіки й демократично-правової перебудови усього суспільного життя постає потреба швидкої адаптації, інновацій, перенавчання, піднесення самодисципліни, підвищення на ринку праці своєї конкурентоздатності, вироблення прагматичного економічного мислення, формування установки на адекватну і справедливу оплату праці, задоволення різнобічних потреб, орієнтації на зростання власного капіталу, зацікавленості в успішній та прибутковій діяльності особи, колективу, громади тощо. Свобода слова стала реальністю і сприймається як один із головних здобутків.

Багато позитивних рис української ментальності виявила Помаранчева революція. Непередбачені обставини, які загрожували обернутися національною катастрофою, спонукали українців продемонструвати те, що в них одвіку закладено: рішучість, непокірність, незлобивість, відкритість, толерантність й гумор. Помаранчева революція не просто стала політичним поворотним моментом, а й зруйнувала архетип пасивності та байдужості. Замість цілковитої байдужості до дій владних установ, бюрократизації та корумпованості суспільства, відсутності реального забезпечення громадянських

прав, політичної індиферентності й пасивності широких верств населення, спричинених багаторічним відчуженням громадян від влади та відсутністю можливості контролювати її, прийшло розуміння власної відповідальності за своє особисте життя і майбутнє рідної країни, необхідності перенесення цінностей та моральних імперативів європейської ментальності у ґрунт ментальності сучасного українського соціуму [9; с. 14]. Деякі системоутворюючі складові ментальності українського народу (наприклад, індивідуалізм, духовність, інтровертність, кордоцентризм, емоційність, волелюбність тощо), який, долаючи прояви тоталітарного політичного режиму, шукав, закріплював і демонстрував свою особливість, унікальність, щоб відстояти право на існування і самостійність, отримали нове змістовне заповнення [43; с. 51].

«Події, пов'язані з Євроінтеграцією, російської агресією, а також інші виклики сучасності змушують українців переосмислювати свою позицію і відкрито заявляти про своє бачення майбутнього, відстоюючи ідею побудови сильної держави як на національному, так і на міжнародному рівнях» [43; с. 51]. Сьогодні ми бачимо як в нашій державі в умовах суверенного існування спостерігається відродження традиційних рис українців — народоправства, толерантності, ліберального ставлення до держави (не людина й нація для держави, а держава для людини й нації). В сучасних реаліях для України важливим є збереження національної згоди, основою якої має стати суспільний консенсус щодо демократичного реформування. Необхідні одночасні перетворення в політичній, економічній й соціальній сферах з урахуванням духовного рівня суспільства.

Сучасна війна стала вирішальним фактором, який інтенсифікував процеси пробудження та зміцнення національної свідомості українців. Війна завжди несе в собі символічне значення, особливо для тих країн, які обороняють свою територію чи ведуть тяжку боротьбу. Це критичний момент в історії, який виражається в численних символах та сигналах. У такий період державні символи стають особливо важливими, оскільки активізують почуття

національної ідентичності в суспільстві, підкреслюючи приналежність до конкретної території. Так вже сталося, що війна надихає народ глибше зануритися у свою ідентичність, полюбити свою країну та активно виступити на її захист. Війна, як ніколи, згуртувала українську націю, мобілізувавши весь її потенціал на відсіч ворогу. Вона торкнулася кожної української родини, стала частиною повсякденного життя, а перемога у ній стала спільною метою всього українського народу. Кожний українець має свій рахунок війні та свою історію боротьби, що у сукупності складають спільну історію спротиву.

Важливим аспектом виявлення національного характеру є непохитна віра в те, що воля нації завжди переможе. Боротьба за національну самосвідомість і державність є постійним завданням для всіх націй. Віра в власну державу завжди служила внутрішньою силою, яка живила український народ протягом століть. Але практична реалізація національних ідей можлива лише тоді, коли нація виявляє непохитну відданість основним цінностям національного життя, таким як територіальна цілісність держави, мова, пріоритет титульної нації у законодавстві та владних структурах. У політиці та громадянському житті завжди перемагає той, хто має віру і рішучість, а не той, хто вагається. Раціональний і системний підхід до національних цінностей є важливим, і кожен громадянин держави має бути спрямованим на досягнення цілей ефективного державотворення [53; с. 220]. Наша спільна мова та спільна мета мають створити основу для спільної дії, а все, що поділяє нас, повинно бути відкинуте.

ВИСНОВКИ

Ментальність нації як специфічний спосіб сприйняття етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин формується під впливом культурних, історичних, політичних і природно-кліматичних чинників. Зміна цих умов спричиняє певну еволюцію ментальних рис, однак ментальність здатна долати історичні епохи, зберігаючи «код нації». Цей феномен має практичний характер, адже накопичений поколіннями досвід орієнтує народ у тому, що варто дотримуватися та розвивати, а чого краще уникати, забезпечуючи виживання та утвердження спільноти. Ментальність є цілісним духовним утворенням, яка немає внутрішнього поділу на моральні, політичні чи інші складові. Тому її часто визначають як «душу народу» те, що пронизує всі сфери життєдіяльності людини. Вона проявляється у домінуючих життєвих настроях, світосприйнятті, моральних нормах і цінностях, у формах міжособистісних відносин, ставленні до природи й праці, у національному характері, темпераменті та у різних формах культури етносу.

Багато народів здавна проживали на території України та формували її культурні й духовні основи. Останні півтори тисячі років провідна роль належала слов'янам. Формування давньослов'янського менталітету залежало від регіонів: на Сході мали вплив скіфи й сармати, на Заході – германці, на Півночі – балти, а на Півдні – греки. Усі вони наклали відбиток на ментальність наших предків. Прокопій Кесарійський описував слов'ян як витривалих, загартованих і волелюбних людей. Особливе місце у світогляді слов'ян займало сакралізоване ставлення до природи. Вони сприймали довкілля як живу, одухотворену систему, де кожен природний елемент мав власного духа чи покровителя.

Середньовічна Європа формувалася під значним впливом Західної Римської імперії, яка наслідувала традиції античного Риму. Тут домінували римські закони, звичаї та латинська мова. Київська Русь ж успадковує надбання

так званого «Сходу» — у тому специфічному значенні, яке зберігалось приблизно до XVI століття. Вона розвивається під впливом Візантії, спадкоємниці античної грецької цивілізації, що зумовило певну схожість ментальності її населення з ментальністю еллінів. Хоча Візантія успадкувала чимало елементів культури своїх азійських сусідів, у юридичному, соціально-економічному та загальнокультурному вимірах вона значною мірою продовжувала традиції античного Риму — навіть більшою мірою, ніж Західна Європа тієї доби. Мислення середньовічного європейця того часу не відзначалося легкістю й вільнодумством, а загальний культурний рівень населення залишався низьким. Замкненість європейського суспільства протиставлялася відкритості, гостинності й щедрості русів. Такі добре відомі європейські риси як педантизм, раціоналізм, ощадливість контрастували зі щирістю і співпереживанням мешканців Київської Русі.

До кінця XVII — початку XVIII століття «українство» тісно асоціювалося з козацтвом, про що свідчать численні згадки в писемних джерелах, наприклад, «козацький руський народ» чи «козацька мова». Козацько-селянська основа українського народу зумовила формування світогляду, у якому глибоко вкорінене неприйняття деспотії та будь-яких форм надмірно централізованої влади. Водночас в українців виробилося прагнення до особистої свободи, що межує з анархією. Таке світосприйняття було результатом егалітаристичного розуміння свободи та державної влади.

Багато дослідників, зокрема, І. Мірчук, В. Янів, М. Грушевський сходяться на думці, що індивідуалізм є однією з домінуючих рис української ментальності. «Формування цієї якості зумовлене історико-географічними умовами проживання — зокрема, домінуванням хутірського типу поселень, що знаходилися далеко від «цивілізації», змушувало українців покладатися лише на власні сили. М. Костомаров, О. Кульчицький та інші виділяли таку невід'ємну рису української ментальності як емоційність, і тісно пов'язану з нею естетичну домінанту. В усьому світі українця традиційно характеризують як емоційну та чутливу людину. Важливою рисою в менталітеті українця є

екзекутивність. Архетип Матері глибоко пронизує українську міфологію, писемні історико-культурні твори, і відповідно глибоко присутній у свідомості та підсвідомості українців.

Для сучасного українського суспільства загалом характерна прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними залишаються риси ментальності та культури східних народів — орієнтація на сильного лідера, підданське ставлення до влади, підпорядкованість церкви державі. Українському народу властиві патерналістські установки, що виражаються у схильності до пошуку заступництва держави або вищих інстанцій замість самостійної громадянської позиції.

Риси ментальності українського народу в останні десятиліття зазнають певних трансформацій, пов'язаних із процесами звільнення від рудиментів тоталітарного мислення, насаджених утопічних ідеалів, психічних деформацій «радянської» ідеологічної пропаганди та необхідністю побудови нового для країни ринкового соціально-економічного середовища. Виклики сучасності змушують українців переосмислювати свою позицію і відкрито заявляти про своє бачення майбутнього, відстоюючи ідею побудови сильної держави як на національному і на міжнародному рівнях. В сучасних реаліях для України важливим є збереження національної згоди, основою якої має стати суспільний консенсус щодо демократичного реформування. Війна, як ніколи, згуртувала українську націю, мобілізувавши весь її потенціал на відсіч ворогу, сприяла розвитку нових символів і кодів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Gerasina L. M., Drongal' A. N. Marginality and problems mentality: essence and ways of overcoming. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Політологія*. 2017. № 2(33). С. 255–258. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vnuuaup_2017_2_26.pdf.
2. Skotna N. V. Mentality and the problem of identity in the context of modernity. *Philosophy and values of the modern culture: collectivemonograph* / М. Н. Bratasiuk, О. Ye. Gomilko, А. А. Kravchenko, V. V. Poliuha. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. С. 107–121. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-193-3/107-121>.
3. Yatsenko N. The philosophical content of the definition of the national mentality. *Futurity Philosophy*. 2022. Vol. 1, № 1. Р. 41–56. URL: <https://doi.org/10.57125/FP.2022.03.30.04>.
4. Андрійчук Т. В. Українська ментальність та імператив України. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2015. № 1(5). С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2015_1_3.
5. Артюшенко О. М. Сучасні риси української ментальності. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 120. С. 135–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nopa_2014_120_15.
6. Артюшенко О. М. Трансформація української ментальності в контексті викликів сучасності: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Нацпед. ун-тім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/31931>.
7. Бліхар Є. Й., Бліхар В. В. Код української ментальності. *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка*. 2006. Т. 2: Національно-визвольні змагання українського народу у XX

столітті. С. 45–58. URL:

<http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/15226>.

8. Богомолець О. В., Богомолець А. П. До питання про зміни в українській ментальності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2018. Вип. № 2. С. 3–14. URL: <https://doi.org/10.31651/2076-5894-2018-2-3-14>.
9. Візниця Ю. В. Національна ментальність та риси її українського виміру. *Український соціум*. 2010. Вип. № 2(33). С. 13–19. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/13-19_no-2_vol-33_2010_UKR.pdf.
10. Герасимчук В. А., Сидоренко Л. М. Українська ментальність у пошуках аксіологічних координат. *Культура і Сучасність*. 2011. Вип. №. 2. С. 5–10. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=6Holyk>.
11. Горбунова А. В. Характерні риси ментальності українського народу. *Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі* : зб. наук. пр. / за ред.: С.Б. Кузікової, І. М. Щербакової, Н. О. Пасічник. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. С. 119–123. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Etnichna_samosvidomist_2016.pdf#page=119.
12. Гордійчук О. О. «Революція Гідності» та її вплив на ментальність українців: соціально-філософський аналіз. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2018. № 2. С. 39–45. URL: <https://doi.org/10.31651/2076-5894-2018-2-39-45>.
13. Гордійчук О. О. Етногенез та основні риси української ментальності: соціально-філософський контекст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2021. № 2(90). С. 52–62. URL: [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2\(90\).2021.52-62](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.2(90).2021.52-62).

- 14.Гордійчук О. Трансформація української ментальності у ХХ столітті. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення*: зб. наук. пр. / редкол. М. А. Козловець, Н. М. Ковтун, О. В. Чаплінська [та ін.]. Київ: КВІЦ, 2020. С. 25–27. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/30736/1/Збірник%20АПФН%20-20%2026.01.%20\(1\)_від%20Кириченка_29.01.2020.pdf#page=25](http://eprints.zu.edu.ua/30736/1/Збірник%20АПФН%20-20%2026.01.%20(1)_від%20Кириченка_29.01.2020.pdf#page=25).
- 15.Гранат Т. Язичництво і християнство як основа ментальності українського народу. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 25. С. 143–145. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v25/25_2016.pdf#page=144.
- 16.Гресько В. В. Менталітет як основний психологічний чинник збереження та розвитку українського суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 1, Т. 1. С 44–48. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/176>.
- 17.Гресько В. В. Психологічна роль менталітету у трансформації українського суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 2, Т. 1. С. 84–88. URL: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/351>.
- 18.Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy.pdf.
- 19.Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятивні психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
- 20.Ємельянова І. А. Соціально-історичні аспекти формування української ментальності. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Серія: Соціологія. 2008. Т. 84,

Вип. 71. С. 58–61. URL:

<https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/sociology/2008/84-71-9.pdf>.

21. Кучін Я. Г. Українська ментальність: відношення до національних меншин. *Історія, філософія, релігієзнавство*. 2009. № 1. С. 18–22. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6156/>.
22. Левківський М. В. Українська ментальність в Європейському вимірі. *Проблеми освіти у Польщі та в Україні в контексті процесів глобалізації та євроінтеграції* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ-Житомир, 22-24 квіт. 2009 р.) / за ред. В. Кременя, Т. Левовицького, С. Сисоєвої. Київ : КІМ, 2009. С. 276–282. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/13153/1/3.pdf>.
23. Лісеєнко О. В. Українська національна ментальність: ціннісні зрушення в умовах сучасності. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2022. № 2. С. 140–145. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/15625>.
24. Лук'янчук Л. Я. Особливості формування менталітету сучасних східнослов'янських народів. *Наукові праці. Історія*. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 270, Т. 282. С. 39–43. URL: <http://misapr.khpi.edu.ua/index.php/2311-1674/article/view/108276>.
25. Луців М., Мурована З. Древньоруські прообрази української ментальності. *Матеріали восьмої студентської наукової конференції Тернопільського державного технічного університету ім. І. Пулюя «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання»* (м. Тернопіль, 20-21 квіт. 2005р.). Тернопіль : ТДТУ, 2005. С. 15–18. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/15266>.
26. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.), В. П. Андрющенко, В. Д. Бабкін, В. Г. Кремень, І. Ф. Курас [та ін.]. Київ : Генеза ; Довіра, 1996. 942 с.

- 27.Обушний М. Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11 С. 119-122 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_11_36.
- 28.Петрів. Р. Г. Розкриття поняття менталітету: особливості формування та вплив на сучасне суспільство та правову свідомість громадян. *Право та державне управління*. 2022 р., № 4.С. 319–326. URL: <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.4.46>
- 29.Поліщук І. О. Традиційна українська ментальність: ретроспективний огляд.*Сучасне суспільство*. 2015. Т. 2, № 2. С. 130–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2015_2%282%29_14.
- 30.Поляренко В. С. Ментальність як невід’ємна складова культури нації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2015. № 19, Т. 2. С. 108–110. URL: http://vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v19/part_2/Filologi19-2.pdf#page=103.
- 31.Попович М. В. Нарис історії культури України : посібник / Міжнар. фонд «Відродження». Київ : АртЕк, 1998. 727 с. (Трансформація гуманітарної освіти в Україні). URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000576.
- 32.Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М. В. Попович[та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с. (Проект «Наукова книга»).
- 33.Резнік В. С. Приватна власність та економічна ментальність українців: “Захід” чи “Схід”? (формулювання гіпотези соціологічного дослідження). *Український соціум*. 2005. № 5-6. С. 77-86. URL:<https://doi.org/10.15407/socium2005.05-06.078>.
- 34.Сабол Д. М. Вплив української народної вишивки на етнічну свідомість. *Україно моя вишивана: етнокультурний та освітньо-виховний потенціал української вишиванки*:зб. тез Всеукр. наук.-практ.

- онлайн-конф. (21 трав. 2020 р.). Київ : Педагогічна думка, 2020. С. 117–120. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32953/>.
35. Савайда О. І. Українська ментальність поміж ментальностей народів світу. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 2(8). С. 161–165. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3264/1/23=.pdf>.
36. Сахань О. М. Ментальність українського соціуму в умовах трансформаційних процесів у суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2(33). С. 358–361. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuaup_2017_2_55.
37. Сіромська Г. М. Історико-філософські засади формування української ментальності у трактуванні Дмитра Чижевського. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2(33). С. 361–363. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuaup_2017_2_56.
38. Смирнов Є. В. Формування ментальності та образу українського підприємця: Україна–Польща – порівняльний аспект. *International security in the frame of modern global challenges: Collection of scientific works*. Vilnius: Mykolas Romeris University, 2018. С. 381–387. URL: <https://eir.nuos.edu.ua/bitstreams/9e80fc7a-61ae-44ea-b2dc-c0205a5b681d/download#page=382>.
39. Снігур С. В., Снігур С. А. Співвідношення ментальності та національного характеру. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2011. Вип. 541-542. С. 110–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_fil_2011_541-542_23.
40. Соловійова І. Ментальність у національній культурі України: соціально-філософський аспект. *Věda a perspektivy*. 2023. № 7(26). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/5559/5590>.

41. Стражний О. С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. Київ: Книга, 2008. 366 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001120>.
42. Тітор Д. І., Шостак В. М. Декоративно-ужиткове мистецтво як засіб формування національної ідентичності молоді. *Культурно-мистецькі практики і процеси в дискурсі сучасного наукового діалогу* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20-21 берез. 2025 р.) / КНУКіМ. Київ : КНУКіМ, 2025. С. 180. URL: <https://lib.knukim.edu.ua/materiali-konferenci/>.
43. Тітор Д. І., Шостак В. М. Морально-етичні і соціокультурні особливості української ментальності. *Актуальні проблеми розвитку українського та зарубіжного мистецтв: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти* : матеріали X Міжнарод. наук.-практ. конф. (с. Світязь, Шацький р-н, Волин. обл., 23-25 трав. 2025 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 49–52. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-500-9-14>.
44. Тітор Д. Освітньо-виховний потенціал української народної вишивки в контексті формування етнічної свідомості молоді. *Методологічні та методичні проблеми викладання у сучасному освітньому процесі*: матеріали доп. (ст., тез) учасників/учасниць XIV наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 06 берез. 2025). Луцьк : КЗВО «Луцький педагогічний коледж», 2025. С. 165–167. URL: <https://lpc.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/zbirnyk-2025.pdf>.
45. Тітор Д., Шостак В. Особливості та проблеми розвитку української ментальності та культури. *Поєднати минуле, сучасне й майбутнє: краєзнавство на захисті історико-культурної спадщини України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 лист. 2025). Київ: Національна історична бібліотека України, 2025. С. 154-159. URL: https://nibu.kyiv.ua/media/uploads/2025/10/14/_aByiw43.pdf

- 46.Тітор Д., Шостак В. Світоглядно-ментальні особливості традиційної української вишивки. *Образотворче мистецтво та культурологія*. 2025. Вип. № 1. С. 446–451. URL:<https://journals.vnu.volyn.ua/index.php/art/article/view/2324>.
- 47.Федоренко М. О. Архетипи української ментальності.*Соціально-гуманітарний вісник*. 2020. Вип. 32-33. С. 34–37. URL:<https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/Vypusk-32-33.pdf#page=34>.
- 48.Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 9–73. URL:<http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/29417>.
- 49.Шевель А. О. Ментальність українців крізь призму природи.*Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Серія: Політологія. 2012. Вип. 192. С. 83–86. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_204_192_20.
- 50.Шевченко Л. І. Вербалізація української ментальності в просторі часу і культури: символіка живого одухотвореного світу.*Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2002. Вип. 6. С. 9–26. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/apyl_2002_6_4.
- 51.Шевчук С. Особливість національного менталітету українців та європейська орієнтація. *Сучасна українська нація: мова, історія, культура* : матеріали наук.-практ.конф. з міжнарод. участю з нагоди 15-річчя кафедри українознавства (м. Львів, 16 берез. 2016 року) / наук. ред.: проф. В. В. Чоп'як, проф. А. В. Магльований. Львів: Друк. ЛНМУ ім. Данила Галицького, 2016. С. 330–332. URL:https://library.dmed.org.ua/uploads/files/2023-05/1683574672_zbirnyk_suchasna_ukr_natsiya.pdf#page=330.
- 52.Шеховцова В. Соціально-історичні етапи формування української ментальності. *Fundamental and applied research in the modern world: Abstracts of IV International Scientific and Practical Conference*

- (November 18-20, 2020). Boston, USA: BoScience Publisher, 2020. P. 1014–1018. URL: https://www.researchgate.net/profile/O-Raksha-Slusareva/publication/358462495_Posireнна_virusu_skazu_v_prilisovij_cas_tini_Doneckogo_regionu_pid_cas_provedenna_Operacii_Ob'ednanih_Sil/links/6203b122c83d2b75dffd610a/Posireнна-virusu-skazu-v-prilisovij-castini-Doneckogo-regionu-pid-cas-provedenna-Operacii-Obednanih-Sil.pdf#page=1014.
53. Штепа О. О. Правова ментальність давньоруського соціуму як чинник державотворення доби Київської Русі. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2014. Вип. 4-5. С. 116–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2014_4-5_13.
54. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. 236 с.
55. Якиминська Л. В. Історіографічний аналіз ментальності українського селянства. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5 С. 135–140. URL: <http://litopys.chdu.edu.ua/article/view/62309/57875>.
56. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с. URL: <https://archive.org/details/yakovenko>.
57. Яременко Ю. А. Виміри ментальності: етнічний простір українців і західноєвропейців. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. 2009. № 23. С. 425–432. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pssrtr_2009_23_50.
58. Яцина О. Іван Собєстіанський про особливості національного характеру слов'ян. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2008. № 6. С. 169–172. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7eaf55ff-0a87-41c2-8ce2-69077d43d3a7/content>